

תרביץ

רבעון למדעי היהדות

המערכת
רוני גולדשטיין   משה הלברטל   שלמה נאה   שרית שלו-עיני

מזכיר המערכת
דניאל שפיצר

שנה פח • חוברת א

תרביץ נערך בידי:

י"נ אפשטיין (תר"ץ–תשי"ב)
ח' שירמן (תש"ו–תשכ"ט)
א"א אורבך (תשל"א–תשמ"א)
י' דן, מ"ד הר, מ' הרן (תשמ"ב–תשמ"ו)
מ' אידל, י' יהלום, ד' רוזנטל (תשמ"ז–תשנ"א)
ז' הרוי, י' קפלן, י"מ תא-שמע (תשנ"ב–תשנ"ו)
מ' בן-ששון, ח' טורניאנסקי, מ' כהנא (תשנ"ז–תשס"א)
י' אלבוים (תשס"ג–תשס"ו), י' ברודי, מ' כוגן (תשס"ב–תשס"ו), ש' סטרומזה (תשס"ב)
י' אלבוים, יוסף הקר, ש' נאה (תשס"ז–תשע"א)
ח' טורניאנסקי, י"י יובל, מ' כהנא (תשע"ב–תשע"ג)
ש' אליצור, מ' קיסטר, ק' ריגו (תשע"ד–כסלו, תשע"ט)

תרביץ הוא כתב עת שפיט (peer-reviewed journal) היוצא לאור ארבע פעמים בשנה מטעם המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל, האוניברסיטה העברית בירושלים, בסיועה של הקרן ע"ש פולה ודוד בן גוריון למדעי היהדות מיסודה של משפחת פדרמן.

יש לשלוח את כתבי היד של המאמרים המוצעים לפרסום כשהם ערוכים ומותקנים לפי ההוראות המתפרסמות בכרך עב (תשס"ג) של כתב העת, עמ' 301–306, בקובץ אלקטרוני בפורמט doc (או .rtf). יש לצרף תקצירים של המאמר, בעברית ובאנגלית. המערכת לא תדון במאמרים שיגיעו ללא קובץ אלקטרוני וללא תקצירים. המערכת אינה מחזירה כתבי יד ואינה מחלקת תדפיסים; המחברים יקבלו קובץ pdf של מאמרם. האחריות לדעות המובעות במאמרים היא על המחברים.

כתובת המערכת: 'תרביץ', המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים, ירושלים 9190501. דוא"ל: tarbiz.jerusalem@gmail.com.

מנוי שנתי (ארבע חוברות) 286 ₪ (בארץ) / \$106 (בחו"ל); חוברת בודדת 80 ₪ (בארץ) / \$26.5 (בחו"ל); חוברת כפולה 160 ₪ (בארץ) / \$53 (בחו"ל).

לרכישת מנוי וכרכים קודמים יש לפנות אל: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים, ת"ד 39099, ירושלים 9139002. טלפון: 658-6659 (02); פקס: 566-0341 (02).

www.magnespess.co.il

החברת נערכה עריכת לשון בידי ורדה לנרד.

ISSN 0334-3650

תשפ"ב / 2021

כל הזכויות שמורות ©

סדר ועימוד: iritnahum1@gmail.com

נדפס בדפוס 'פרינט'יב'

ירושלים

גילוח השיער וגזיזת הציפורניים: מקורותיו של טקס מעבר ייחודי וגלגוליו בין מזרח למערב

מאת

משה יגור

א. מבוא

כמה וכמה מקורות יהודיים ממגוון סוגות ספרותיות מציינים כי יהודים שהמירו דתם לדת אחרת ומבקשים לאחר מכן לחזור ליהדותם נדרשים לגלח את שיער ראשם ולגזוז את ציפורניהם כחלק מתהליך החזרה לקהילה. המנהג נזכר במקורות אשכנזיים מראשית המאה השלוש עשרה ולאחר מכן בימי הביניים המאוחרים ואף בראשית העת החדשה ברחבי אירופה הנוצרית. המנהג המדובר אף מתועד במקורות לא יהודיים: בחיבוריו של ברנאר גי, האינקוויזיטור בן המאה הארבע עשרה, וכן בפרוטוקולים ממשפטי אינקוויזיציה של מומרים.

מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים נזכר פעמים רבות בספרות המחקר הענפה העוסקת בהיבטים שונים של המרות דת של יהודים באירופה הנוצרית בימי הביניים. עם זאת נראה כי מקור המנהג ומטרותיו עדיין לא הועמדו לבחינה מדוקדקת. רוב החוקרים שהזכירו את המנהג ציינו בעיקר מקורות מאוחרים, משלהי ימי הביניים ומראשית העת החדשה, ורובם לא נדרשו למנהג דומה המופיע בספרות היהודית מאותה תקופה בנוגע לגרים.

* חקרתי נושא זה במסגרות שונות, בין השאר בסדנה על היבטים של חוק ומגדר מטעם היחידה לחקר הגניזה בספריית אוניברסיטת קיימברידג' בשנת 2015. מאמר שלי המתמקד בהיבט המגדרי של המנהג בארצות האסלאם נכלל בקובץ אנגלי שיצא לאחרונה בעקבות סדנה זו. במאמר הנוכחי אני מתמקד בהיבטיו של המנהג כטקס מעבר, מרחיב את היריעה על בסיס מקורות נוספים שאיתרתי בשנים האחרונות ובמבט השוואתי בין מערב למזרח. אני מודה לפרופ' מרים פרנקל, מנחתי בכתיבת עבודת הדוקטור, על עצותיה ועידודה בתהליך הכתיבה, לפרופ' שמחה עמנואל וד"ר דותן ארד, שליוו אותי בתהליך המחקר והוסיפו מקורות, למורי ועמיתיי שקראו את טיוטת המאמר והעירו הערות מועילות, לפרופ' אפרים שהם-שטיינר, ד"ר מיכה פרי וד"ר תרצה קלמן, וכן לחברי מערכת כתב העת 'תרביץ', לפרופ' אפרים קנרפוגל ולשני הקוראים האחרים, האנונימיים, מטעם המערכת על תובנותיהם ועצותיהם החשובות. האחריות לטענות ולטעויות היא עליי.

במאמר זה ברצוני להצביע על שורשים אפשריים של מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים הרחק מן הזמן ומן המקום שבהם משך את מרב תשומת ליבם של החוקרים. מנהג זה נזכר לראשונה בנוגע לגרים, במקורות מגוונים מתקופת הגאונים. אף שהדבר לא נאמר במפורש במקורות אלה, ברור כי ההשראה למנהג היא הציזוי המקראי באשר לאשת יפת תואר.¹ אציג להלן שורה של מקורות גאונים מן המאה השמינית והתשיעית הדנים במנהג, ואצביע על חיוב דומה של גרים ב'ספר המצוות' של ענן בן דוד. נוסף על כך אצביע על מקור מוסלמי מאותה תקופה המזכיר מנהג של גילוח שיער וגזיזת ציפורניים של נשים שבויות המתאסלמות בהיותן נתונות בשליטת אדוניהן² שוביהן המוסלמים, החושקים לקיים איתן יחסי מין. רצף המקורות שיידונו מבסס היטב את מקורו של המנהג בהקשר ההיסטורי והגיאוגרפי המזרח תיכוני בשלהי העת העתיקה ובראשית ימי האסלאם ובהקשר התיאולוגי של טקס כניסה לדת חדשה – אך לא של חזרה לדת קודמת.

גלגוליו של המנהג עשויים ללמדנו על המציאות החברתית ועל התפיסות שרווחו בקהילות היהודיות השונות שהסתייעו בו לסימון מעברים דתיים. המקורות היהודיים מן המזרח התיכון המוסלמי דנים במנהג זה בהקשר של גיור. מקורות אלו לעולם אינם מזכירים את המנהג בהקשר של חזרת מומרים לדתם הקודמת ולמעשה כמעט אינם עוסקים בסוגיה של חזרת מומרים ליהדותם או בצורך לייחד לכך טקס כלשהו. רק המקורות היהודיים מאירופה הנוצרית מזכירים את מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים בהקשר של חזרת מומרים ליהדותם.

למאמר זה שתי מטרות. מטרתו הראשונה היא זיהוי מקורותיו של מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים, בחינת אזכוריו הקדומים ביותר בחיבורים מסוגות שונות ומעקב אחר גלגוליו.² במסגרת זו יוצג נוסח מזהדר תלת-לשוני, עברי-ארמי-ערבי, של קטע מן החיבור 'הלכות פסוקות'. נוסח ייחודי זה נתגלה בגניזת קהיר וטרם פורסם, והוא נדפס בנספח למאמר זה. המטרה השנייה של המאמר היא לדון במשמעויותיו ובתפקידו החברתי של המנהג כמסמן חציית גבולות דתיים בקהילות ארצות האסלאם בימי הביניים. בחינה של אבני הבניין של המנהג ותפקידו החברתי בקהילות ארצות האסלאם – בהשוואה לגלגוליו המאוחרים בקהילות אירופה הנוצרית – מעלה תובנות הנוגעות לגבולות הקהילה, לגיור ולהמרת דת בקהילות היהודיות בארצות האסלאם בימי הביניים.

תחילה אסקור בקצרה את מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים של מומרים וגרים באירופה הנוצרית. לאחר מכן אנתח מקורות קדומים יותר – מתקופת הגאונים, במאות הראשונות לאסלאם – שהם הראשונים המתעדים מנהג זה בנוגע לגרים. לאחר סקירת גלגוליו המנהג

1 דב' כא 10–14, וראו דיון להלן.

2 בניתוח שלהלן נעזרתי רבות בספרו של מ' פרי, מסורת ושינוי: מסירת ידע בקרב יהודי מערב אירופה בימי הביניים, תל אביב תשע"א.

אנתח את משמעותו החברתית ואת המשמעויות של גלגוליו השונים בין מזרח למערב ובין גיור לשיבת מומרים ליהדות.

ב. גילוח השיער וגזיזת הציפורניים באירופה הנוצרית

סוגיית היחס הראוי ליהודים שהמירו את דתם עמדה במוקדם של דיונים מתמשכים שקיימו רבנים, אנשי הלכה ומנהיגי קהילות לאורך הדורות, ולכן אף יוחזו לה מחקרים רבים.³ אחד ההיבטים המעניינים של סוגיה זו נוגע ליהודים מומרים שביקשו לשוב ליהדותם, ובפרט לשאלה אם עליהם לעבור טקס כלשהו בעת חזרתם ליהדות. חוקרים רבים כבר העירו שכאן בא לידי ביטוי המתח בין הצורך החברתי לסמן את מי שהמירו דתם ויצאו מגבולות הקהילה ולחייבם לעבור טקס שביטא את שבתם אליה ובין התפיסה ההלכתית הדומיננטית הגורסת כי להמרת הדת אין תוקף הלכתי, וכי היהודי המומר נותר יהודי, אם כי מוטלות עליו סנקציות חברתיות.⁴ במאמר שכתב לפני כיוכל שנים הביא יוסף חיים ירושלמי קטע ממדרין לאינקוויזיטור שכתב ברנאר ג' בשנת 1320, ובו מתואר בפירוט טקס שעובר מומר יהודי המבקש לשוב

3 מחקרו הקלסי של י' כ"ץ, 'אף על פי שחטא ישראל הוא', תרביץ, כז (תשי"ח), עמ' 203–217, הוא עדיין מבוא בסיסי לסוגיית היחס למומרים. לדיון עקרוני במקורות הגאונים ובספרות רבנית מאירופה הנוצרית עיינו: G. J. Blidstein, 'Who is NOT a Jew? The Medieval Discussion', *Israel Law Review*, 11 (1976), pp. 369–390; 'ע' עיר-שי, 'מומר כירוש בתשובות הגאונים: יסודותיה של פסיקה ומקבילותיה במשפט הנכרי', שנתון המשפט העברי, יא–יב (תשמ"ד–תשמ"ו), עמ' 435–461. ראו מאמר עדכני על יחסי אישות וקשרי משפחה בין מומרים ליהודים: U. Simonsohn, 'The Legal and Social Bonds of Jewish Apostates and their Spouses According to Gaonic Responsa', *JQR*, 105 (2015), pp. 417–439. על היחס למומרים בספרות ההלכתית מאירופה הנוצרית בימי הביניים ראו להלן, וכן: E. Kanarfogel, 'Changing Attitudes Towards Apostates in Tosafist Literature, Late Twelfth – Early Thirteenth Centuries', E. Carlebach and J. J. Schacter (eds.), *New Perspectives on Jewish-Christian Relations: In Honor of David Berger*, Leiden 2012, pp. 297–327

4 נוסף על המחקרים שהוזכרו לעיל ראו: י' כ"ץ, בין יהודים לגויים: יחס היהודים לשכניהם בימי הביניים ובתחילת הזמן החדש, ירושלים תשכ"א, עמ' 75–84; E. Fram, 'Perception and Reception of Repentant Apostates in Medieval Ashkenaz and Premodern Poland', *AJSR*, 21 (1996), pp. 299–339; J. Shatzmiller, 'Converts and Judaizers in the Early Fourteenth Century', *HTR*, 74 (1981), pp. 63–77; E. Kanarfogel, 'Returning to the Jewish Community in Medieval Ashkenaz: History and Halakhah', M. A. Schmidman (ed.), *Turim: Studies in Jewish History and Literature Presented to Dr. Bernard Lander*, I, New York 2007, pp. 69–97. הדגיש כי בניגוד למשתמע מדברי כ"ץ, לא ניתן לקבוע כי הגישה המחמירה היא גישה עממית שאין לה בסיס הלכתי איתן, אלא היא גישתם של אנשי הלכה רבים אשר חייבו מומרים שביקשו לשוב ליהדותם לעבור טקס כלשהו כגון טבילה ואף יותר מכך. ראו בהרחבה: E. Kanarfogel, *Brothers from Afar: Rabbinic Approaches to Apostasy and Reversion in Medieval Europe*, Detroit 2021. אני מודה מקרב לב לפרופ' קנרפוגל על שחלק איתי את הגהות ספרו טרם פרסומו.

ליהדותו. אלו חלק משלבי הטקס: 'נוטלים את ציפורני ידיו ורגליו עד זוב דם; מגלחים את שער ראשו, מכניסים אותו למים זורמים והוא טובל בהם את ראשו שלוש פעמים'.⁵ בבואו להעריך את מידת ההיתכנות של הטקס שתיאר גי, הפנה ירושלמי לכמה מקורות אינקוויזיטוריים נוספים וכן לכמה אזכורים בספרות ההלכה המאוחרת יותר, מראשית העת החדשה. בסיכומו של דבר הוא נקט לשון זהירה: 'מן המקורות הזמינים לנו, אינקוויזיטוריים ויהודיים כאחד, איננו יכולים להוכיח באופן מוגמר כי טקס החזרה ליהדות כפי שהוא מתואר על ידי ברנאר גי הוא אותנטי. עם זאת אנו יכולים לקבוע כי מרבית מרכיביו נראים סבירים ביותר'.⁶

החוקרים שבאו אחרי ירושלמי הוסיפו מקורות המעידים על המנהג, ואפרים קנרפוגל, בשורת מאמרים על היבטים שונים של היחס למומרים באירופה הנוצרית ובספר מקיף בנושא שיצא לאחרונה, הצביע על סדרה של מקורות הלכתיים החל מן המאה השתים עשרה המחייבים עריכת טקס כלשהו למומר החוזר ליהדותו.⁷ חלק מן המקורות מזכירים וידוי בלבד, חלקם מזכירים טבילה, וכמה מקורות מזכירים את מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים, בדומה לאופן שבו הוא מתואר במקורות האינקוויזיטוריים.⁸

מה היו מקורות ההשראה לטקס זה למומרים החוזרים ליהדותם, טקס שלא נזכר בדיונים בנושא קודם לראשית המאה השלוש עשרה? כדי לדון בשאלה זו יש לשים לב כי שניים מן המקורות האשכנזיים הקדומים המזכירים מנהג זה באשר למומרים השבים ליהדותם, משווים במפורש בין חזרת מומרים לבין קבלת גרים, ומשמע מהם כי מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים היה מוכר בעת קבלת גרים.⁹ ואכן מנהג גילוח שערם של המבקשים להתגייר וגזיזת ציפורניהם נזכר בשורה של מקורות יהודיים ממגוון סוגות מאירופה הנוצרית מראשית המאה השתים עשרה ואילך.¹⁰ כל דיון במנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים למומרים השבים

5 Y. H. Yerushalmi, 'The Inquisition and the Jews of France in the Time of Bernard Gui', *HTR*, 63 (1970), pp. 317–376, ושם בעמ' 363–374 על הטקס ועל מומר שנשפט בידי גי והעיד על הטקס. לציטוט של גי ראו: ב' גי, מדריך לאינקוויזיטור, תרגמה ש' שחר, ירושלים תשע"ה, עמ' 115. עוד על מדריך זה עיינו לאחרונה: D. Hill, *Inquisition in the Fourteenth Century: The Manuals of Bernard Gui*, Suffolk 2019. and Nicholas Eymeric, על גילוח השיער וגזיזת הציפורניים ראו: שם, עמ' 194–195. טקס זה מתואר בפרוטוקול משפטו של מומר יהודי אחר. ראו: ב"ש אלברט, משפטו של ברוך: הפרוטוקול הראשון של שפיטת אנוס בפני האינקוויזיציה [1320], רמת גן תשל"ד, עמ' 82.

6 ירושלמי, האינקוויזיציה ויהודי צרפת (שם), עמ' 373.
7 קנרפוגל, עמדות משתנות (לעיל הערה 3); הנ"ל, חזרה לקהילה (לעיל הערה 4); הנ"ל, אחים מרחוק (לעיל הערה 4).

8 ראו על מנהג הגילוח והגזיזה באופן ספציפי אצל קנרפוגל, חזרה לקהילה (שם), עמ' 85–86; על כלל השיטות בחזרת מומרים ליהדותם ראו: הנ"ל, אחים מרחוק (שם) עמ' 27–65, ובאופן ספציפי ועדכני על מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים עמ' 50–53, 56–57, ועיינו שם בהפניות למקורות.

9 ראו למשל: 'ישראל שנשתמד כשישוב צריך להעביר על ראשו תער ולעשות טבילה כגר' (הסמ"ק מצורף בשם הראב"ה), מצווה קנו [מהדורת י"י הר"ש שושנים-רוזנברג, ב, ירושלים תשל"ג, עמ' מט].

10 ראו למשל חידושי ר' יהונתן מלוניל, שבת קלו ע"ב (מהדורת ד' מצגר, ב, ירושלים תשע"ב, עמ' תפא);

ליהדותם ראוי לו שיתייחס הן לאזכוריו הרבים של מנהג זה לגרים בספרות בת התקופה, הן להנמקה המפורשת של כמה מן המקורות הקדומים, המסמיכים את המנהג באשר למומרים למנהג הזהה באשר לגרים. לעת עתה קנרפוגל הוא החוקר היחיד שהעיר על מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים הן בהקשר של גיור הן בהקשר של שיבת מומרים ליהדותם.¹¹

ג. גילוח השיער וגזיזת הציפורניים של מתגיירים בראשית האסלאם

קדמותו של מנהג גילוח השיער של גרים וגזיזת הציפורניים נזכרת ב'ספר האשכול' – נכתב שם שכבר דנו במנהג זה 'הגאון ר' יצחק ז"ל', הוא הרי"ף, וכן 'בעל הלכות', כלומר מחבר החיבור ההלכתי 'הלכות גדולות', בן המאה התשיעית.¹² ב'הלכות גדולות' נכתב בהלכות מילה אגב הדיון בקבלת הגרים: 'גזיזין ליה מן מזייה ושקלין ליה מן טופריה דידיה ודכרעיה' (וגזיזין לו משערו ונוטלים לו מציפורני ידיו ורגליו).¹³

לקוטי הפרדס, עניין מילה (בני ברק תשנ"ט, עמ' 126); מדרש שכל טוב, לך לך יו, טו (מהדורת בובר, עמ' 20); ספר פירושים ופסקים על התורה לרבינו אביגדור צרפתי, דברים כא (מהדורת הרי"ף קדם, ירושלים תשנ"ו, עמ' תט-תי); 'כללי המילה' מאת גרשום הגוזר, כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 28°3182, דף 272 (בהדפסת החיבור נשמטה הקביעה בדבר גילוח השיער וגזיזת הציפורניים, ראו: זכרון ברית לראשונים, מהדורת י' גלסברג, ברלין תרנ"ב, עמ' 136); מנחם המאירי, בית הבחירה, שבת קלו ע"ב (מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 541); פסקי הרא"ש למסכת שבת קלו ע"ב (דפוס וילנה, ירושלים תשמ"א, דף קעט ע"ב); ארבעה טורים, יורה דעה רסח, ב (מהדורת שירת דבורה, ירושלים תשנ"ג, י, עמ' קפה); הגהות רמ"א לשולחן ערוך, יורה דעה רסח, ז (מהדורת אל המקורות, ירושלים תשנ"ז, ו, דף רכד).

11 קנרפוגל, חזרה לקהילה (לעיל הערה 4), עמ' 85–86; הנ"ל, אחים מרחוק (לעיל הערה 4), בעיקר עמ' 50–51 והערה 34.

12 ספר האשכול, הלכות מילה (מהדורת ש' אלבק וח' אלבק, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' 11); הלכות הרי"ף, שבת קלו ע"ב (מהדורת נ' זק"ש, ירושלים תשכ"ט, עמ' קמא). וכן מובא בשמו של הרי"ף בחידושי ר' יהונתן מלונגיל, שבת קלו ע"ב (לעיל הערה 10). אם כן לפחות חלק מן המקורות מאירופה הנוצרית שהזכירו מנהג זה לגרים, הכירו את אזכור המנהג אצל הרי"ף ואף ב'הלכות גדולות', והביאו אותו כאסמכתא. על הרי"ף כמקור אפשרי לאזכור המנהג אצל כותבים מאוחרים יותר ראו: E. Kanarfogel, 'Approaches to Conversion in Medieval European Rabbinic Literature: From Ashkenaz to Sefarad', A. Mintz and M. D. Stern (eds.), *Conversion, Inter-marriage, and Jewish Identity*, New York 2015, pp. 217–257, esp. pp. 232–233

13 הלכות גדולות, הלכות מילה (מהדורת ע' הילדסהיימר, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 216). לאזכור זה ב'הלכות גדולות' כבר הפנו זוהר ושגיא. ראו: Z. Zohar and A. Sagi, *Transforming Identity: The Ritual Transition from Gentile to Jew: Structure and Meaning*, London and New York, 2007, pp. 158–162. אך בנוסח העברי של ספר זה, שקדם לנוסח האנגלי, הפנו הכותבים רק ל'ארבעה טורים' ולפירושים שנכתבו עליו ועל 'שולחן ערוך'. ראו: צ' זוהר וא' שגיא, גיור וזהות יהודית: עיון ביסודות ההלכה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 241–245. להלן אפנה למקורות גאונים ואחרים נוספים שלא נזכרו אצלם, ואציג גישה שונה מהם בהבנת מקורו ותפקידו של המנהג.

'הלכות גדולות' אינו החיבור היחיד מתקופת הגאונים המזכיר את מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים. באותה לשון ממש נזכר מנהג זה בחיבור 'הלכות פסוקות'.¹⁴ כלומר במאה התשיעית לכל המאוחר נכנס מנהג זה לקודקסים ההלכתיים הבת-ר-תלמודיים שהחלו להיות נפוצים בבבל.¹⁵ אף בתרגום והעיבוד העברי של 'הלכות פסוקות', ששרד בכתב יד יחיד, והידוע במחקר בשם 'הלכות ראו', נזכר המנהג בעניין גרים: 'וכשמטבילין אותו צריך שילכו עמו שלושה [...] וגוזזים מן שערו ונוטלין לו צפרניו שלידי ורגליו'.¹⁶

בגזיזת קהיר נמצאו קטעים מספר 'הלכות פסוקות' וכן פירושי מילים קשות מספר זה ותרגומן לערבית-יהודית.¹⁷ טקסטים אלו מלמדים שהחיבור היה נפוץ ושנהגו ללמדו, ושהוא אף הותאם ללומדים בקהילות שונות. כמה וכמה כתבי יד ששרידים מהם נמצאו בגניזה כוללים נוסח של חיבור זה, הכתוב עברית מעורבת בארמית, ובצידו תרגום מלא לערבית-יהודית. בדף מתוך אחד מכתבי יד אלו מתוארת חובת גילוח השיער וגזיזת הציפורניים החלה על מתגיירים, והוא מוסיף על הקביעות המוכרות מעדי נוסח אחרים של 'הלכות פסוקות'.¹⁸ הקטע המלא מובא בנספח למאמר זה, וכאן אביא חלק מן התרגום של הטקסט שבערבית-יהודית:

ואם היה הגר נימול, חובה להטיף ממנו דם ברית בעת גירו, ויש ליידע את הגר מקצת הציוריים לחיוב ולאיסור, הקלים והחמורים, לא כולם, כדי שיתרגל בהדרגה. וכאשר יקבל עליו – מלים אותו, ומגלחים כל שער, וגוזזים מזקנו ומשפמו, וקוצצים את ציפורניו. וכאשר תחלים מילתו, טובלים אותו במים שנאספו ממני גשם או מים נובעים או זורמים. וכאשר יעשה זאת, הוא נהפך כאחד מישראל.

הטקסט בערבית-יהודית מתאר לא רק את גילוח שער הראש אלא גם את גילוח הזקן

14 הלכות פסוקות, הלכות מילה (מהדורת אהבת שלום, ירושלים תשנ"ט, עמ' לו). מקובל לתארך חיבור זה למאה השמינית. ראו: נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות עם תשלום הלכות פסוקות², ירושלים תשנ"ט, בתמצית בעמ' 109–113; והשוו: י' ברודי, 'מחקר ספרות ההלכות מתקופת הגאונים', תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 139–152.

15 אף שחיבורים אלה נשענים היטב על התלמוד הבבלי ועל מקורות בבליים נוספים, נראה כי הם לא נוצרו במעגלי ישיבות בבל עצמן, וייתכן ש'הלכות פסוקות' התחבר מחוץ לבבל. סקירה תמציתית בנושא ראו: י' ברודי, ציון בין הפרת לחידקל: עולמם של גאוני בבל, ירושלים תשע"ו, עמ' 221–222 (על 'הלכות פסוקות'), 228–230 (על 'הלכות גדולות').

16 הלכות ראו (מהדורת א"ל שלוסברג, ורסאי תרמ"ו, עמ' 1). על הלכות ראו ותיארוכו עיינו: דנציג, מבוא (לעיל הערה 14), עמ' 58–61, 64–66, 69–72.

17 על קטעי 'הלכות פסוקות' מן הגניזה ראו: דנציג, מבוא (שם), עמ' 50–52, וביתר הרחבה בעמ' 77–82. רשימה מלאה של קטעי החיבור מן הגניזה ראו: שם, עמ' 625–636; ועל תרגומו של החיבור לעברית ולערבית-יהודית ראו: שם, עמ' 64–70.

18 כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2630.2. תיאור דף זה ומידע ביבליוגרפי על השריד שנמצא בגניזה ראו בנספח למאמר זה.

והשפם – כלומר יש בו הדגשה נוספת של הפן החזותי של הטקס. אזכור הזקן והשפם מבהיר כי דמות המתגייר שראה מחבר הקטע בעיני רוחו היא דמות ממין זכר.

רב נטרונאי גאון, אף הוא בן המאה התשיעית, נשאל אם כל המנהגים המחייבים את הגר מחייבים גם עבד כנעני בעת כניסתו לעבדות. עם המרכיבים השונים של טקס הגיור הנמנים בשאלה זו נזכרת גזיזה 'מן מזייה ומן טופריה' (משערו ומציפורניו). רב נטרונאי גאון השיב שאכן עבד הטובל טבילת עבדות 'צריך כל דברים הנוהגים במשוחרר [...] כיוון דבעי לאפוקי מגייתיה ועיולי מקצת מצות' (כיוון שצריך להוציא מגייתו ולהכניס במקצת מצוות).¹⁹ נראה כי בשלב זה היה ברור לפחות לשואל ולרב נטרונאי גאון שפעולות גילוח השיער וגזיזה הציפורניים הן חלק בלתי נפרד מטקס הגיור – לכן סברו כי הן מחויבות אף בטקסי השחרור של עבדים כנענים וכן בטקסי הכנסתם של עבדים כנענים לעבדות, טקסים שבהם הם מקבלים עליהם עול מקצת מצוות. גילוח השיער וגזיזה הציפורניים של עבדים כשהם מקבלים עליהם עול מצוות נזכרים גם בחיבור הנודע בשם 'הלכות קצובות', שנראה כי נכתב בערך במאה התשיעית או העשירית בארץ ישראל או בתחומי השפעתה התרבותית וההלכתית.²⁰

שורת החיבורים מתקופת הגאונים שנדונו כאן בקצרה מעידים כי גילוח שערם של גרים וגזיזה ציפורניהם היו דרישה הלכתית מוכרת. החיבורים שדרישה זו נזכרת בהם שייכים לסוגות שונות ולמעגלי השפעה שונים – שאלות ותשובות של גאונים בכל, חיבורים הלכתיים מקיפים שנכתבו מחוץ לישיבות הגאונים אך הם בעלי אופי בבלי, תרגומים של חיבורים אלו לעברית ולערבית יהודית הכוללים עיבודים ותוספות וכן חיבורים מחוץ לתחום ההשפעה הבבלית.

חשוב להדגיש כי במקורות קדומים יותר העוסקים בגיור אין כל אזכור של גילוח השיער או של גזיזה הציפורניים של המבקשים להתגייר.²¹ החיבורים הגאונים לא נימקו את המנהג ולא סמכו אותו על מקור הלכתי, וכך נותר לחכמי הלכה באירופה הנוצרית בימי הביניים וכן לחוקרים מודרניים כר נרחב להשערות בנושא. הסבר אפשרי למנהג הוא הצורך למנוע חציצה בעת הטבילה במקווה, אך חלק מחכמי ההלכה דחו הסבר זה, ואכן קשה לטעון שגילוח השיער הכרחי למניעת חציצה.²² אף בקטע בערבית יהודית שהובא לעיל, סדר הפעולות בטקס

19 תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, סימן רנט (מהדורת י' ברודי, ב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 394–395), וראו שם הפניות למקבילות.

20 הלכות קצובות, הלכות שיעור המקוה (מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשע"ב, עמ' 107). על החיבור ראו: י' תא-שמע, כנסת מחקרים, ג: איטליה וביונטיון, ירושלים תשס"ד, עמ' 238–239; דנציג, מבוא (לעיל הערה 14), עמ' 267–269.

21 ראו למשל: זוהר ושגיא, גיור וזהות יהודית (לעיל הערה 13), עמ' 85–95. על תפקידו החשוב של התלמוד הבבלי בתהליך גיבושו ומיסודו של הגיור ראו: M. Lavee, *The Rabbinic Conversion of Judaism: The Unique Perspective of the Bavli on Conversion and the Construction of Jewish Identity*, Leiden 2018.

22 כך למשל טען יואל סירקיש במאה השבע עשרה בפירושו 'בית חדש' על ארבעה טורים, יורה דעה רסח, ב (ארבעה טורים, מהדורת שירת דבורה [לעיל הערה 10], עמ' קפה), והשוו שם לדעתו הנגדית של שבת י

הגירור – קבלת עול מצוות, מילה, גילוח השיער וגזיזת הציפורניים, החלמה ורק לאחר מכן טבילה – מלמד שגילוח השיער וגזיזת הציפורניים הם מרכיב מהותי של הטקס ולא רק מילוי צורך טכני בהסרת חציצה אפשרית, שאם לא כן הם היו מבוצעים סמוך לפני הטבילה ולא כחלק מן הרצף של קבלת עול מצוות ומילה.

חלק מן הכותבים באירופה הנוצרית בימי הביניים המאוחרים הסבירו את המנהג באשר למומרים כהיטהרות מטומאה, וציטטו תקדימים מקראיים, כגון גילוח הלויים קודם לעבודתם במשכן²³ וגילוח גופו של מצורע עם טוהרתו.²⁴ אולם תפיסות אלה, הרחוקות מאוד בזמן, במרחב ובהקשר החברתי וההלכתי – גירור לעומת שיבת יהודים מומרים – אינן מלמדות בהכרח על התפיסות בתקופת הגאונים בארצות האסלאם.

נראה כי בהקשר הגאוני והאסלאמי התקדים למנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים במסגרת טקס מעבר נמצא בציווי המקראי בדבר אשת יפת תואר.²⁵ הציווי המקראי אומנם אינו מזכיר גירור או המרת דת – מוקד עניינו הוא האופן המדויק שבו גבר ישראלי יכול לקחת לו אישה שבויה אשר הוא חושק בה: 'והבאתה אל תוך ביתך וגלחתה את ראשה ועשתה את צפּרניה'. והסירה את שמלת שביה מעליה, וישבה בביתך ובכתה את אביה ואת אמה ירח ימים, ואחרי כן תבוא אליה ובעלתה והיתה לך לאשה'.

בספרות ההלכה מתקופת התנאים ואילך נתפס טקס אשת יפת תואר, כולל האקט החזונית הסמלי של גילוח השיער ועשיית הציפורניים,²⁶ כמתכונת מיוחדת של טקס גירור בנסיבות

כהן, בעל 'שפתי כהן'. עוד על כך ראו: זוהר ושגיא, גירור וזהות יהודית (שם), עמ' 243–245. ברודי העיר דרך אגב במהדורתו לשו"ת רב נטרונאי גאון שהסיבה לגילוח השיער ולגזיזת הציפורניים היא מניעת חציצה. ראו לעיל הערה 19; והשוו: קנרפוגל, גישות להמרה (לעיל הערה 12), עמ' 232–233.

23 במ' ח 6–7.

24 ו' יד 8. וראו: 'דנהגינן לגלח בעלי תשובה כאלו עפ"י דברי ר' משה הדרשן, כדפירש"י בפ' בהעלותך שנתן טעם להתגלח הלויים, לפי שהיו כפרה על בכורי ישראל שחטאו בע"ז. וע"ז קרוי מת ומת איתקש למצורע והמצורע טעון תגלחת' (ישראל איסרליין, שו"ת תרומת הדשן, א, פו [מהדורת ש' אביטן, ירושלים תשנ"א, עמ' עו–עז]). דברים דומים כתב כבר במאה השלוש עשרה בעל פירוש 'חוקוני' לתורה, כפי שהראה לאחרונה קנרפוגל, אחים מרחוק (לעיל הערה 4), עמ' 56–57. טיעון זה חוזר אצל חלק מפרשני 'שולחן ערוך'. ראו: ירושלמי, האינקוויזיציה ויהודי צרפת (לעיל הערה 5), עמ' 372–373.

25 דב' כא 10–14. יש לציין כי ציווי זה כולל גילוח שיער וגזיזת ציפורניים כפי שאכן נמצא במקורות הגאונים, זאת בניגוד לצייווי על הלויים ועל המצורע, הכולל גילוח בלבד, כלומר ההתאמה של ציוויים אלה היא חלקית בלבד.

26 חז"ל התלבטו בפירוש הציווי המקראי 'ועשתה את צפּרניה', ותהו אם הכוונה לקצוץ את הציפורניים או לגדלן פרא במשך תקופת המעבר של 30 יום. דיון זה חשוב פחות לנושא הנידון כל עוד ברור שמדובר כאן בסממן פיזי גלוי לסימון תקופת הביניים. עם זאת מעניין לציין שבניגוד למחלוקת החז"לית, מספרות ההלכה הגאונית ואילך ברור לכול שמדובר בגזיזת הציפורניים בדומה לגזיזת השיער.

ייחודיות.²⁷ עם זאת בספרות הזו"ל נחשבו כאמור מרכיבי הטקס מוגבלים לסיטואציה ייחודית – שבוייה נוכרייה בידי ישראל – ולא שולבו בטקס הגיור הרגיל שהלך והתגבש בתקופה זו.²⁸ לעומת זאת בספרות ההלכה מתקופת הגאונים הפך מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים לחלק בלתי נפרד מטקס הגיור, לפחות על פי המקורות ההלכתיים שצוטטו לעיל. במקורות ההלכתיים מתקופת הגאונים המנהג נזכר במסגרת טקס הגיור של גברים ונשים כאחד, והקשרו המגדרי כאמצעי להסדרת יחסי אישות נעלם. האם טקס הגיור הייחודי שנקבע בספרות ההלכתית מתקופת הגאונים אכן התקיים בפועל? מסמך שנמצא בין תעודות גניזת קהיר, והכתוב כזיכרון עדות ומתאר 'מעשה שהיה', מזכיר אף הוא את מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים כחלק מטקס הגיור. אם נקבל את הכתוב במסמך זה כעדות היסטורית מהימנה, הרי לנו ראיה שהמנהג לא רק נלמד, הועתק, תורגם ועובד, אלא גם בוצע בפועל. את המסמך הזה מן הגניזה, המציג 'מעשה שהיה בפנינו', פרסם וניתח לפני שנים מרדכי עקיבא פרידמן.²⁹ הטקסט אינו כולל אזכורי זמן או מקום, ולכתב מאפיינים מזרחיים ומערביים כאחד, ספרדיים וצפון אפריקאיים. מהדירו של המסמך תיארכו בזהירות למאה האחת עשרה או השתים עשרה.³⁰ סיפור המעשה עוסק בשתי אחיות נוצריות ('ערלות') שביקשו מקבוצת יהודים שיגיירו אותן. לאחר דין ודברים ממושך שבו ניסו הגברים היהודים להתחמק מבקשתן של האחיות – בהתאם לקביעה ההלכתית שיש לבדוק את כנות רצונו של המבקש להתגייר – התרצו היהודים ופנו לבצע את טקס הגיור. הטקס עצמו מתואר כך: 'וכשראינו זה הדבר צוי[נו וגלחו] בתער ראשם ועשו צפרניהם ובכו על מה שעבדו מעבודה הזרה'³¹ [ומעבו]דת פסל[ים]

27 זאת ככל הנראה כחלק ממיסוד העיקרון המטרייליניאלי, שעל פיו הייחוס נקבע לפי האם, כעקרון יסוד בקביעת הזהות הדתית והאתנית של יילודים. על גיבוש העיקרון המטרייליניאלי עיינו: Sh. J. D. Cohen, *The Beginnings of Jewishness: Boundaries, Varieties, Uncertainties*, Berkeley, CA 1999, pp. 263–307. על הפרשנות הרבנית למצוות אשת יפת תואר כטקס גיור ייחודי ראו: שם, עמ' 255–260.

28 סקירה תמציתית על טקס אשת יפת תואר כטקס גיור ראו: מ' פינקלשטיין, הגיור: הלכה למעשה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 85–90.

29 כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 12.232; ראו: מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל: מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים תשמ"ו, מסמך י"ג, עמ' 335–339.

30 זו הייתה הערכתו של המהדיר בתקשורת פרטית עם כותב מאמר זה בשנת 2014, וזהו עדכון של השערתו בפרסום דלעיל. דנתי בעניין זה גם עם ד"ר עדנה אנגל בשנת 2014, והיא מחזיקה בתפיסה דומה באשר למאפיינים המערביים של הכתב. הטקסט העברי כתוב בצידו האחורי של מסמך קדום יותר, באותיות ערביות, ונוכרת בו העיר קוץ שבמעלה הנילוס, בדרום מצרים. יש בכך חיווק מה להשערה שמקורו של המסמך במזרח ולא במערב, ועל כל פנים בעולם האסלאם.

31 על כפי זה ועל הדמיון בינו לדברי ר' עקיבא בספרי דברים ריג (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 245), שפירש ש'בכתה על אביה ועל אמה' הכוונה לעבודה זרה, העיר כבר מהדיר המסמך. ראו: פרידמן, ריבוי נשים (לעיל הערה 29), עמ' 338, הערה 12. וכבר הרחיבו על כך זוהר ושגיא, גיור וזהות יהודית (לעיל הערה 13), עמ' 241–243. השוו: כהן, התחלות היהודיות (לעיל הערה 27), עמ' 257; אף הוא הפנה את הקוראים למעשה מן הגניזה כמקבילה מעניינת לפרשנותו של ר' עקיבא.

ויאמרו] אך שקר נחלו אבותינו הבל ואין בם מועיל [...] וטבלו כדת וכהלכה והקראינו [להם שמע] ישראל'.³²

מסמך זה הוא ככל הנראה עדות מפורשת ומפורטת לקיומו של מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים בפועל כחלק מטקס הגיור. העובדה שהטקסט כתוב בצורה קולחת וללא תיקונים, מחיקות או תוספות, מחזקת את הסברה שאין זו טיטה ראשונית של המעשה אלא העתקה מאוחרת המציגה את סיפור המעשה בהשמטת הפרטים הקונקרטיים.³³ מכיוון שזהו התיאור המפורט היחיד של טקס גיור בתעודות הגניזה, קשה להסיק ממנו אם אכן הוא משקף נאמנה מנהג מוכר במסגרת טקס הגיור במזרח המוסלמי או שמא דווקא בשל נדירותו זכה המנהג לתיעוד.³⁴ עם זאת מגמתו הכללית של המסמך היא להדגיש את כשרות גיורן של האחיות מעל לכל ספק, ולכן קשה להניח כי הכותב היה מתאר מנהג זה אילו לא נחשב בעיניו ובעיני אחרים חלק בלתי נפרד מטקס גיור ראוי.

פרידמן העלה בזהירות את ההשערה שמחברי המסמך היו קראים, שכן בתיאור המעשה משולבים פסוקי מקרא רבים וביטויים שניתן לראות בהם מטבעות לשון קראיים.³⁵ לכאורה מקור קראי למסמך זה היה עשוי להסביר את המנהג הייחודי של גילוח השיער וגזיזת הציפורניים, שכאמור נראה כי הוא נשען ישירות על הצייוי המקראי ואין לו בסיס בספרות חז"ל. ואולם בשל אזכור המנהג במקורות גאונים רבים ובספרות הרבנית גם בתקופות מאוחרות יותר, נראה שאין צורך להניח שמי שביצעו את טקס הגיור המתועד במסמך היו דווקא קראים. עם זאת אין בכך לומר שמנהג זה לא נזכר גם במקורות הלכתיים לא רבניים. טקס כמעט זהה למתגיירים מתואר ב'ספר המצוות' של ענן בן דוד. ענן בן דוד נתפס בדיעבד בעיני חכמי הקראים כמייסד הקראות, אך כיום ברור לנו כי תהליך התגבשותו של הזרם הקראי היה ארוך ומפותל, וכי כמה וכמה זרמים וכיווני מחשבה שהתקיימו זה בצד זה התנגדו בחריפות, מי יותר מי פחות, לניסיונם של גאוני השיבוט להכפיף את הקהילות היהודיות למסורת התלמודית.³⁶ ענן בן דוד, בן המאה

32 פרידמן, ריבוי נשים (שם), עמ' 338, שורות 23–26.

33 ראו על כך גם: מ' פרי, 'סופרי קהילה, מכתבי המלצה לעניים וסגנון עברי אחיד סביב הים התיכון במאה הארבע עשרה', ציון, פב (תשע"ז), עמ' 300, הערה 108.

34 אף שעשרות גרים נזכרים בתעודות הגניזה הקלסית, טקס הגיור מתואר רק בתעודות ספורות, ורק כפרפרזה לקונית על דברי חז"ל, לבד מתעודה זו. ראו: מ' יגור, 'זהות דתית וגבולות קהילתיים בחברת הגניזה (מאות 10–13): גרים, עבדים, מומרים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ח, עמ' 37–44.

35 פרידמן, ריבוי נשים (לעיל הערה 29), עמ' 338–339, הערות 11, 17, ויש לשים לב שהעיר בלשון 'לא מן הנמנע', ושציון גם מקורות רבניים הכוללים ביטויים דומים, כך שאין הכרח להניח שביטויי הלשון במסמך משקפים נטייה קראית של המחבר.

36 סקירה תמציתית בנושא ראו: H. Ben-Shammai, 'Between Ananites and Karaites: Observations on Early Medieval Jewish Sectarianism', *Studies in Jewish-Muslim Relations*, 1 (1993), pp. 19–29; מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, א, ירושלים תשנ"ה, סעיפים 160–163, עמ' 160–163; M. Rustow, *Heresy and the Politics of Community: The Jews of the Fatimid Caliphate*, Ithaca, NY 2008, pp. 53–54.

השמינית, נמנה עם העילית היהודית הלמדנית בבבל, והוא התחנך ופעל באותו הקשר היסטורי, גיאוגרפי וחברתי שבו פעלו ראשוני בעלי המסורות של תקופת הגאונים שהוזכרו לעיל. בקטע ששרד מ'ספר המצוות' של ענן בן דוד, ושעוסק במצוות הנוגעות למילה וגיו, הוא דן גם בגיו ובמילה של אדם בוגר. בקטע זה הוא קבע תקופת מעבר של שלושה ימים, וסמך את דבריו בעניין זה על התקדשות בני ישראל לפני הר סיני.³⁷ עוד הוא קבע כי על המתגייר הבוגר לרחוץ את בשרו ביום הראשון, לכבס את בגדיו 'ולמחר סאחי, ולביש הנאך מאני דחור, וחאיף רישיה, ושאקיל במזייה ובטופריה, וליום שלישי מאהיל [...] לתיקוני נפשיה דשקיל במזייה ובטופריה' (ולמוחרת רוחץ, ולובש את אותם הבגדים שכבס, וחופף ראשו, ונטל שערו וציפורניו, וביום שלישי נימול [...]) לתקן עצמו [בכך] שקוצץ שערו וציפורניו.³⁸ עד עתה לא מצאתי התייחסות למנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים של גרים בספרות הקראית מן התקופה הקלסית, שנכתבה בערבית-יהודית. ואולם המנהג נזכר בשני חיבורים קראיים חשובים שכתבו אהרן בן יוסף הרופא ואהרן בן אליהו מניקומדיה בראשית המאה הארבע עשרה בכיזנטיון. כך כתב על מנהג זה אהרן בן אליהו בספר המצוות שלו, 'ספר גן עדן': 'משפט אחד יש לכל גיורת מן גילוח שער וכריתת צפרניה והסרת השמלה כמו שדן הכתוב לענין השבויה בטהרה'.³⁹ מאחר שכותבים אלו חיו ופעלו בתקופה מאוחרת והושפעו מהספרות הרבנית של זמנם, לא מן הנמנע שהם למדו על מנהג זה מהספרות הרבנית ולא מחיבורו של ענן בן דוד או מחיבוריהם של הוגים קראיים קלסיים.⁴⁰

ראוי לציין בהקשר זה מקור מוסלמי קדום שבדומה לצייוי המקראי בדבר אשת יפת תואר דן במקרה שבו לוחם מוסלמי חושק בשבויה שאינה מוסלמית. מג'אהד אבן ג'אבר אלמכני היה ממוסרי המסורות הקדומים באסלאם. הוא פעל בתחום זה עד מותו בראשית המאה השמינית לסה"נ, ושמנו נקשר במסורות רבות ממקור יהודי ונוצרי – אסראאליאת.⁴¹ מסורת קדומה שנמסרה בשמו קובעת כי במקרה של לוחם מוסלמי החושק בשבויה לא מוסלמית: 'המנהג:

37 שם' יט 10–15.

38 א"א הרכבי, זכרון לראשונים, מחברת שמינית: השריד והפליט מספרי המצות הראשונים לבני מקרא, ירושלים תשכ"ט (סנקט פטרבורג תרס"ג), עמ' 89. כמו בקטעים אחרים שפרסם, הרכבי לא הפנה למקור שממנו ציטט קטע זה או למספר המדף שלו, ולעת עתה לא ידוע מקומו הנוכחי של הקטע המצוטט.

39 אהרן בן אליהו מניקומדיה, ספר גן עדן, סדר נשים, פרק טז (רמלה תשל"ג [גוזלווא (יבפטוריה) תרכ"ד], דף קנא ע"ב); ראו גם: אהרן בן יוסף הרופא, ספר המבחר, דברים, כי תצא (גוזלווא 1835, דף יז ע"ב). אני מודה לפרופ' דניאל לסקר על שהפנה אותי לשני מקורות חשובים אלו.

40 על ההשפעה הרבנית על יוצרים אלו עיינו: D. Frank, 'Ibn Ezra and the Karaite Exegetes Aaron Ben Joseph and Aaron Ben Elijah', F. D. Esteban (ed.), *Abraham Ibn Ezra and his Age*, Madrid 1990, pp. 99–101; D. J. Lasker, 'Aaron Ben Joseph and the Transformation of Karaite Thought', R. Link-Salinger (ed.), *Torah and Wisdom: Studies in Jewish Philosophy, Kabbalah, and Halacha*, New York 1992, pp. 121–12841 על מג'אהד כמסמן עיינו: A. Rippin, 'Mudjāhid b. Djabr al-Makkī', *Encyclopaedia of Islam*² (http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_5306). על האסראאליאת ראו: Sh. L. Lowin,

תגלח את שער ערוותה, ותיטול את שער וציפורניה, ותרחץ עצמה, ותכבס שמלתה, ותעיד כי אין אלוה מבלעדי אלה, ותתפלל. ואם היא מסרבת, אין הדבר מונעו מלכבד עליה אחרי תקופת ההמתנה עד למחזור החודשי.⁴²

מקורה של מסורת זו והיתכנותה של הכרת המסורות היהודיות שנזכרו לעיל או של מקור משותף לשתי המסורות הם נושאים הראויים לדיון רציני של חוקרי חזית' או הלכה אסלאמית. לעניין הגדון במאמר זה די לדעת כי בתקופה שבה נזכר לראשונה בחיבורי הלכה יהודיים מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים בתהליך הגיור, כנראה בהשראת הציורי המקראי, הייתה מסורת מוסלמית וזה כמעט לחלוטין למקור המקראי בדבר אישה שבוייה ששובה חושק בה. מקור זה חייב אף הוא לגלח את השיער ולגזוז את הציפורניים וקבע תקופת המתנה לפני קיום יחסי מין עם האישה השבויה. פעולות אלו הן חלק מתהליך הכולל גם את המרת דתה של האישה במידת האפשר.

ד. הרציונל החברתי של המנהג והקשריו ההיסטוריים המשתנים

הטקס הכולל את מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים הוא טקס מעבר קלסי. כפי שטען לראשונה ארנולד ואן גנפ ובעקבותיו ויקטור טרנר, חברות אנושיות שונות מציינות באמצעות טקסי מעבר שלבי מעבר במעגל החיים – מעבר מילדות לבגרות, קבלת תפקיד או מעמד ציבורי, נישואין וכדומה.⁴³ לרוב לטקסים אלו תבנית הכוללת שלושה שלבים: התנתקות מן הזהות הקודמת, שלב ביניים ואימוץ הזהות החדשה. שלב הביניים – שלב הסף (השלב הלימינלי) – נתפס כתקופה של שבירת מוסכמות, שבה מחד גיסא האדם העובר את הטקס אינו כפוף לנורמות הרגילות בחברה ומאידך גיסא הוא חשוף לסכנות.⁴⁴ עם סיום שלב הביניים חוזר האדם לחברה הנורמטיבית ומשאיר מאחוריו את זהותו הקודמת ואת תקופת הביניים על סכנותיה וטומאותיה. בטקס הגיור חל מעבר מזהות קודמת לזהות חדשה, ומנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים

'Isrā'īliyyāt', *Encyclopaedia of Islam*³ (http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_32621)

42 המסורת מובאת באוסף של צנעאני, בן המאה התשיעית. ראו: עבד אל־רזאק אל־צנעאני, כתאב אלמצנף, ז, ביירות 1970–1972, מסורת 12758, עמ' 197.

43 A. Van Gennep, *The Rites of Passage*, trans. M. B. Vizedom and G. L. Caffee, Chicago, IL 1960, ושם בהקדמה, עמ' v–xvii, על גלגולי המחקר בחצי המאה שחלפה מאז פרסומו הראשון של הספר. מחקריו של טרנר בנושא החלו להתפרסם בשלהי שנות השישים. ראו: V. Turner, 'Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage', idem, *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*, London 1981; ו' טרנר, התהליך הטקסי: מבנה ואנטי־מבנה, תרגום נ' רחמילביץ', תל אביב 2009.

44 נוסף על הספרות המחקרית שלעיל ראו: מ' דגלס, טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו, תרגמה י' סלע, תל אביב 2004, עמ' 117–120.

הולם אותו ביותר. מנהג זה מסמן באופן פיזי ונראה לעין את המעבר בין זהויות באמצעות השלת חלקי גוף המתחדשים תכופות. תקופת הביניים נוצרת אפוא מאליה ומודגשת באמצעות מנהג זה, וזמניותה מודגשת באמצעות צמיחתם מחדש של השיער ושל הציפורניים. ואכן ואן גנפ וטרנר הדגימו את חשיבותם של מנהגים דומים של הסרת השיער והציפורניים בטקסי מעבר.⁴⁵ לא בכדי בתרבויות שונות מסמלים השיער והציפורניים – חלקי גוף צומחים ומתחדשים – מקור לטומאה שיש בה סכנה. ואולם מכאן גם האפשרות להיטהר באמצעות הסרתם והצמחתם מחדש. מכאן גם מובן השייכות של גילוח השיער בטקסים שונים המסמלים מוות או לידה מחדש.⁴⁶ אכן דימוי הלידה מחדש הולם ביותר גם את טקס הגיור היהודי.⁴⁷

יתרה מזו, מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים יוצר סימטרייה בין טקס הגיור של נשים לטקס הגיור של גברים. תהליך גיורם של הגברים נערך במתכונת הקלסית של טקס מעבר. הוא כולל פעולה של חיתוך העורלה, תקופת ביניים של החלמה – שבה זהותו של הגבר המתגייר היא זהות סף (לימינלית) קלסית – ולאחר מכן טבילה, החותמת את תהליך המעבר בין דתות ומסמלת את לידתו מחדש של הגבר כברייה חדשה. לעומת זאת אצל נשים מתגיירות אין מקבילה לטקס המילה שעוברים הגברים, אין חלק גוף הניתן להסרה, ושאפשר לטעון אותו במשמעויות סמליות של טומאה וטוהרה, וממילא אין גם תקופת ביניים לפני הטבילה.⁴⁸ קיום המנהג של גילוח השיער וגזיזת הציפורניים אפשר לקהילה היהודית לקבוע טקס בעל נראות ציבורית לגברים ולנשים כאחד, וכך התאפשר גם לנשים להסיר מעליהן חלק מעצמן כפשוטו, ואף בגיור נשים נוצרה תקופת מעבר לפני האימוץ המלא של הזהות הדתית החדשה. שתי תכונות אלו של טקס הגיור – הנראות הציבורית של הטקס ושל שינוי הזהות הדתית והשוויון המגדרי בכל הנוגע לפעולות הטקסיות – נעדרות מטקס הגיור החז"לי הקלסי.⁴⁹

45 ואן גנפ, טקסי מעבר (לעיל הערה 43), עמ' 166–167; טרנר, התהליך הטקסי (לעיל הערה 43), עמ' 125–128, 134–141; וכן ראו: דגלס, טוהר וסכנה (שם), עמ' 141–142. כמובן גם מילת העורלה היא חיתוך המתבצע במסגרת טקס מעבר, אלא שאין זה חלק גוף מתחדש, הטקס אינו פומבי, ותוצאותיו אינן גלויות לעיני כול. כפי שיפורט להלן, אין ביהדות מקבילה לטקס זה אצל נשים.

46 על גילוח השיער והיטהרות ראו: J. G. Frazer, *The Golden Bough*, III: *Taboo and the Perils of*; R. Bartlett, 'Symbolic Meanings of Hair in the *the Soul*, London 1927, pp. 284–287; וראו גם: *Middle Ages*, *Transactions of the Royal Historical Society*, 4 (1994), pp. 43–60.

47 זוהר ושגיא, גיור וזהות יהודית (לעיל הערה 13), עמ' 227–231.

48 כהן, התחלות היהודיות (לעיל הערה 27), עמ' 169–171, 306–307. כהן ייחד ספר לסוגיית הפער המגדרי בשל מקומו המרכזי של טקס ברית המילה בתרבות היהודית. ראו: Sh. J. D. Cohen, *Why Aren't Jewish Women Circumcised? Gender and Covenant in Judaism*, Berkeley, CA 2005. על הנושא הספציפי של גיור ועל היעדר מקבילה נשית לברית המילה ראו: שם, עמ' 99–101.

49 זוהר ושגיא הצביעו על מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים כהשלמה אפשרית של מרכיב בטקס הגיור לגברים החסר בטקס הגיור לנשים. ראו: זוהר ושגיא, גיור וזהות יהודית (לעיל הערה 13), עמ' 241–245. ואולם מדבריהם עולה כי הם רואים זאת כהשלמה לנשים בלבד וכמנהג רשות. לעומת זאת מן הנוסח ברוב חיבורי ההלכה שהוצגו לעיל ברור כי המנהג הפך חובה בטקס הגיור, וחיוב גברים ונשים כאחד. זוהר ושגיא

ההקשר האנתרופולוגי של טקסי מעבר הכוללים תקופת ביניים והסרת חלקי גוף מתחדשים מאפשר להבין טוב יותר את מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים. צמיחתם המחודשת של השיער והציפורניים מעניקה מסגרת זמן פיזיולוגית טבעית לסיומה של תקופת המעבר, להיטמעות המתגיירים בקהילתם החדשה ולאיומן זהותם הדתית החדשה. כאמור אין הצדקה לגילוח השיער כאמצעי למניעת חציצה. כמו כן אף שגילוח השיער כצעד ענישה מתועד הן במקורות גאונים הן במקורות מוסלמיים, אין כל סיבה לראות בפעולה זו עונש למבקשים להתגייר, וממילא אין בכך להסביר את גזיזת הציפורניים.⁵⁰

אף שבמקורות הגאונים מוצג מנהג זה כפעולה המחייבת גברים ונשים כאחד, היה מתח בין המנהג בגלגולו כחלק מטקס מעבר ניטרלי מבחינה מגדרית ובין שימושו המקורי – מנהג מוטה מגדרית המשקף יחסי כוח לא שוויוניים בין גבר יהודי לאישה לא יהודייה במעמד נחות, שבויה. נראה שההיבט המגדרי דבק באזכורי המנהג לאורך הדורות. המשך קיומו של ההיבט המגדרי ניכר דרך משל בעובדה שכמה וכמה מן המקורות מימי הביניים המאוחרים מזכירים מנהג זה רק בנוגע לנשים או מדגישים במפורש שהוא מחייב גם נשים – לעומת לשון הזכר הסתמית הנוהגת לרוב במקורות אלו.⁵¹ ייתכן שהריבוי היחסי של מקורות המזכירים את מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים בהקשר של עבדים ושפחות מלמד אף הוא כי המנהג התקבע בתודעה בהקשר של יחסי כוח ושלטיה.

החיבור בין גיור, שחרור שפחות, שליטה מינית והציווי בדבר אשת יפת תואר עולה גם בשו"ת הרמב"ם. שאלה שהופנתה לרמב"ם, ושמוקרה כנראה באלכסנדריה, עוסקת ב'בחור שקנה שפחה יפת תואר' והוא מתגורר איתה בביתו ונחשד בקיום יחסי מיין איתה.⁵² השואל

אף טענו כי ממילא בטקס הגיור אין שלב ביניים של ממש, ואולי גם בשל כך הם המעיטו בחשיבות המנהג אצל נשים. כמו כן הם ציינו כי טקס הגיור אינו פומבי אלא נסתר (שם, עמ' 246). בגרסה האנגלית של ספרם, המאוחרת מזו העברית, משתמעת תפיסה מקבלת יותר של הגיור כטקס מעבר. ראו: זוהר ושגיא, שינוי זהות (לעיל הערה 13), עמ' 284–285. אף כהן העיר כי טקס הגיור הרבני הקלטי חסר רבים מהמאפיינים של טקסי מעבר וחניכה קלטיים, ובין השאר חסרים בו הממד הפומבי ועצם המבנה המשולש של פְּרָדָה מזהות קודמת, שלב ביניים ואיומן זהות חדשה. ראו: כהן, התחלות היהודיות (לעיל הערה 27), עמ' 234–236. ואולם היא הנותנת – מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים הפך את טקס הגיור, או לכל הפחות חלקים ממנו, לגלויים לעין ולכן פומביים, והוא יצר ניתוק פיזי ברור בין הזהות הקודמת המושלת ובין הזהות החדשה, ואין בעניין זה הבדל בין גברים לנשים, ובכך הוא מתקרב מאוד לתבנית הקלסית של טקס מעבר.

50 עונש גילוח השיער ואצל גברים גם גילוח הזקן מוזכר בכמה מקורות מתקופת הגאונים. ראו: ש' אסף, העונשין אחרי חתימת התלמוד, ירושלים תרפ"ב, עמ' 23–25. על גילוח שער הראש והזקן כענישה פומבית במצרים בראשית האסלאם ראו: P. Sijpesteijn, 'Shaving Hair and Beards in Early Islamic Egypt: An Arab Innovation?', *al-Masāq*, 30 (2018), pp. 9–25

51 ראו גם: זוהר ושגיא, שינוי זהות (לעיל הערה 13), עמ' 294–295, הערה 50. וראו למשל: ספר פירושים ופסקים על התורה לרבינו אביגדור צרפתי (לעיל הערה 10); אהרן בן אליהו מניקומדיה, ספר גן עדן (לעיל הערה 39).

52 שו"ת הרמב"ם, סימן ריא (מהדורת י' בלאו, ב, ירושלים תש"ך, עמ' 373–375).

ביקש לבדוק שמא יש לשפחה 'דין יפת תואר'. אם כן השאלה עוסקת בסיטואציה הדומה בקוויה הכלליים לזו המתוארת במקרא: גבר יהודי נמצא בעמדת כוח כלפי אישה לא יהודייה הנתונה לשליטתו וחושק בה, והשאלה היא אם יש דרך הלכתית להתיר לו את האישה הלא יהודייה חסרת הכוח. ואכן השואל הזכיר את דין יפת תואר ואף נקט את צירוף המילים העבריות 'יפת תואר' ברצף השאלה, הכתובה בערבית-יהודית. יתרה מזו, הוא הגדיר את האישה המדוברת 'שפחה יפת תואר'. כך אולי ניסה ליצור מונח כלאיים הלכתי, מעין הלחם של שני מונחים הלכתיים, שפחה ואשת יפת תואר, אולי כחלק מן המציאות שהייתה מוכרת לאנשי התקופה, שבה אנשים שנפלו בשבי נמכרו כעבדים וכשפחות.

מאחר שמנהג גילוח השיער של מתגיירים וגזיות ציפורניהם התקיים בפועל בארצות האסלאם, כפי שמלמד סיפור המעשה שנמצא בגניזת קהיר, ומאחר שמנהג זה נזכר בהרחבה במקורות הלכתיים מארצות האסלאם בתקופה זו, כולל בהקשרים של עבדות ושחרור, יש להניח שהבחור שהשפחה הייתה קניינו או השואל ניסו לטעון שאכן השפחה הלא יהודייה יכולה להיות מותרת לאדונה היהודי לאחר גילוח שיערה וגזיות ציפורניה.

הרמב"ם קבע בתחילת תשובתו כי אין לשפחה הנדונה דין יפת תואר. הוא טען כי הפתרון הסביר ביותר למצב המתואר בשאלה הוא שחרורה של השפחה, גירה והשאתה לבחור, אף כי מי שנחשד בקיום יחסי מין עם שפחתו אסור לו לשאתה לאחר שחרורה.⁵³ אף על פי שהרמב"ם קבע כי אין לשפחה המדוברת דין יפת תואר, הפתרון שהציע דומה מבחינה מעשית לתוצאה הסופית במקרה של אשת יפת תואר: הגבר היהודי חושק באישה לא יהודייה הכפופה לו, ולכן האישה עוברת טקס שחרור וגירור כדי שלאחריו יישא אותה אדונה לאישה.

סביר מאוד שבטקס השחרור והגירור המוצע אכן גולח שיערה של אותה שפחה ונגזזו ציפורניה – שהרי כך הורו החיבורים ההלכתיים בני התקופה, וכך מתועד בסיפור גירור האחיות שנמצא בגניזה. כלומר אף מן הבחינה הריטואלית עתידה הייתה השפחה הנדונה לעבור את התהליך שאמורה הייתה לעבור אשת יפת תואר. בנקודה זו יש לציין כי על פי סופו הקטוע של המעשה מן הגניזה בדבר גירור האחיות הנוצריות, לאחר טקס הגירור, שכלל את פעולות גילוח השיער וגזיות הציפורניים, ביקש אחד הגברים היהודים שנכחו במעמד זה לשאת לאישה את אחת משתי המתגיירות.⁵⁴ אם כן נראה שיש כאן לכל הפחות עדות נוספת, נסיבתית, לקשר בין המנהג המדובר כחלק מטקס הגירור ובין נישואים של המתגיירות.⁵⁵

מכיוון שהתוצאה המעשית של שני הטקסים זהה ואף מרכיבי הטקס זהים, לא ברור עד כמה הבחינו יהודים מן השורה בהבדלים בין דין יפת תואר המקראי התיאורטי, שאולי עליו חשב הרמב"ם כשקבע שאין לשפחה המדוברת דין יפת תואר, ובין מקרים שהתרחשו בקהילות

53 משנה, יבמות ב, ח. הרמב"ם הזכיר במפורש משנה זו בתשובתו.

54 ראו בשולי המסמך: פרידמן, ריבוי נשים (לעיל הערה 29), עמ' 338–339.

55 ושמה זיכרון העדות נכתב מלכתחילה כדי להצדיק את נישואי הגבר היהודי למתגיירת ולהדגיש שהיא עברה את הטקס הראוי לכך, בדומה לאשת יפת תואר?

היהודיות – נשיאת גיורות לנשים, נשיאת נשים נוכריות באמצעות גיורן או יחסים מיניים עם שפחות וגיורן לאחר מעשה באמצעות שחרורן. לא מופרך לסבור שחלק מחברי הקהילה ראו בטקס אשת יפת תואר, הכולל את מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים, טקס שיש לו קיום ממשי במקרים של תשוקה מינית כלפי נשים לא יהודיות שנמצאו בעמדת נחיתות לעומת גברים יהודים. מבחינה מעשית ההבדל היחיד בין הטקסים הוא שאת הנשים השבויות הנחשקות מצאו הגברים היהודים לא בבתיה של עיר כבושה אלא בשוק העבדים.⁵⁶

ה. בין גיור לשיבה ליהדות

כאמור מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים נזכר לראשונה במקורות מארצות האסלאם כבר במאה השמינית. המנהג נזכר בחיבורים פרסקריפטיביים ודסקריפטיביים מסוגות מספר בעניין מתגיירים, ובכך נכללו במפורש גם עבדים ושפחות. מנהג זה נזכר כחלק מהלכות הגיור גם בחיבורים מאירופה הנוצרית למן המאה השתים עשרה ואילך. רק בראשית המאה השלוש עשרה ורק באירופה הנוצרית נזכר המנהג גם בדיון במומרים יהודים אשר ביקשו לחזור ליהדותם, לעיתים בצמוד לאזכורו בעניין גרים או מתוך השוואה לטקס הגיור.

לעומת זאת במקורות מארצות האסלאם לא נזכר מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים ולו פעם אחת בהקשר של חזרת מומרים ליהדות, ולמעשה כמעט אין בהם אזכור של טקס כלשהו שאמור לעבור מומר המבקש לחזור לחיק הקהילה היהודית. תשובות הגאונים הספורות שעסקו בנושא קבעו חד-משמעית שאין כל צורך בטבילה של מומר החוזר ליהדותו, והודגש כי הוא נחשב יהודי לכל דבר. למשל בתשובה המיוחסת לרב נטרונאי גאון או לרב עמרם גאון קבע המשיב: 'מלקות ודאי צריך [...] טבילה לא צריך דלאו גר הוא'.⁵⁷ עיקרון זה חוזר בגרסאות שונות של תשובה זו ושל תשובות אחרות. בחלק מן התשובות נקבע כי המומר החוזר ליהדות חייב במלקות על העבירות שעבר ואף בווידי פומבי, אך הובהר בהן שהוא חייב במלקות דווקא מכיוון שהוא יהודי לכל דבר.⁵⁸ בתשובות אחרות לא נזכרים מלקות או וידוי, ומשתמע מהן כי

56 על האופנים השונים שבהם עשויים היו מאמינים מן השורה במזרח התיכון בשלהי העת העתיקה ובימי הביניים להבין הבדלים תיאולוגיים ולפרשם עיינו: J. Tannous, *The Making of the Medieval Middle East: Religion, Society, and the Simple Believers*, Princeton, NJ 2018. על יחסים בין-דתיים ועל המרות דת תחת שלטון האסלאם ראו: שם, עמ' 353–399.

57 "מ לוין, אוצר הגאונים, ז: יבמות, ירושלים תשמ"ד (ירושלים תרצ"ו), סימן רנט.

58 מלבד התשובה דלעיל ראו גם: שם, סימן רס, וראו את נוסח הדברים בסימן רסא: 'טוב לקרבן מלדחותן [...] הלקו אותן בב"ד וענשו אותם בקנס [...] ויסרו אותם ויעמדו בבתי כנסיות ויקבלו עליה' ששוב אין חוזרין לסורן וקבלו אותן ולא תדחו אותם'.

כל שנדרש הוא עצם ההשתלבות מחדש בקהילה היהודית ושמירת מצוות. לעיתים נזכר גם מעבר למקום מגורים חדש, הרחק מהישג ידן של הרשויות במקום מושבו הקודם של המומר.⁵⁹ יתרה מזו, שיבת מומר ליהדות הובאה בתשובות גאונים על נושאים קרובים בתור דוגמה לפשטות החזרה ליהדות. במקרה אחד מסופר על עבד נוכרי שהיה בבעלות יהודי ונימול, אחר כך 'חזר לגיותו' ונמכר לגוי, ולאחר מכן שוב נמכר ליהודי, והגאון נשאל אם יש למול את העבד פעם נוספת או שדי בטבילה. הגאון השיב שלא רק שהלה אינו צריך לעבור מילה, אף טבילה אינה נצרכת – 'אלא דומה לישראל משומד שכל ישר' כיון שחזר בתשובה אינו צריך טבילה וכל שכן מילה'.⁶⁰

בדומה לכך בשאלה אל רב האי גאון שנמצאה בגניזה נדון מקרה של חזן שבצעירותו עבר עבירות, ובהן חילול יום כיפור ואכילת בשר נבלות, ובשל כך יש המבקשים למנוע ממנו להיות שליח ציבור.⁶¹ רב האי גאון השיב כי במקרה המתואר 'ההוראה בו והדין כל כך ברורים שלא ייתכן לשאול שאלה בו',⁶² וברור לו שאין כל מניעה שהאדם המדובר יתפלל כשליח ציבור. כדי להסביר את קביעתו הוא הבהיר כי 'אם אדם יצא מן הדת, והוא מבוגר וגדול, ואחר חזר אליה, בתשובה גלויה, שלא בסתר ולא בהיחבא, הוא בדין כל הכשרים. מותר לו להתפלל ברבים ביום הכיפורים וזולתו, ויפרוס כפיו אם הוא כהן',⁶³ ומכאן 'כל שכן לגבי מה שכוללת השאלה הזאת'.⁶⁴ דברי הגאונים מלמדים ששיבת מומרים ליהדותם ולכלל תפקידיהם בקהילה ללא טקס מיוחד, לבד מווידוי לעיתים, נראתה להם טבעית ומובנת מאליה.⁶⁵

לא עלה בידי למצוא בקובצי השו"ת של פוסקים בעלי שם שחיו ופעלו בארצות האסלאם לאחר תקופת הגאונים – הרי"ף, ר' יוסף אבן מיגאש, הרמב"ם ובנו ר' אברהם – ולו שאלה אחת העוסקת באופן חזרתם של מומרים ליהדותם. אף בקטעי הגניזה העוסקים בחזרתם האפשרית של יהודים מומרים מרצון או בכפייה לקהילה היהודית לא נרמז דבר על טקס כלשהו שעל המומר לעבור. הן על פי קטעי הגניזה הן על פי המקורות הרלוונטיים בספרות השו"ת בת התקופה

59 שם, סימן רנח.

60 שם, סימן רן; ראו גם: אוצר הגאונים, ב: שבת, ירושלים תשמ"ד (ירושלים תר"ץ), סימן שצה.

61 כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 90.2; לפרסום השו"ת ותרגומו מערבית-יהודית ראו: מ"ע פרידמן, 'משו"ת רב האי גאון: קטעים חדשים מן הגניזה', תעודה, ג (תשמ"ג), עמ' 75–81. הקטע שבו מוצגת השאלה נמצא בע"א, שורות 1–24.

62 שם, שורה 13.

63 שם, שורות 14–16.

64 שם, שורה 18.

65 ידועה תשובתו של רב נטרונאי גאון על השאלה אם כוהן שהשתמד וחזר ליהדותו רשאי לשאת כפיו בברכת הכהנים, לעלות לתורה ראשון ככוהן וליהנות ממתנות כהונה: תשובות רב נטרונאי גאון, סימן לה (מהדורת ברודי [לעיל הערה 19], עמ' 140–142). וראו דיון נרחב בתשובה ובגלגוליה השונים בהקשרם ההיסטורי: פרי, מסורת ושינוי (לעיל הערה 2), עמ' 117–194. אומנם רב נטרונאי פסק באופן מחמיר והגביל את הנראות הציבורית של המומר שחזר, אך אין בתשובה זו על גלגוליה כל מידע על אופן השיבה ליהדות. אדרבה, תשובה זו היא עדות נוספת לשיבתם בפועל של מומרים לקהילות היהודיות.

נראה שחובתו העיקרית של מומר שביקש לשוב ליהדות הייתה השתלבות בקהילה יהודית חדשה במקום מוגן, וזה היה גם הקריטריון הבלעדי לוודא את כנות רצונו לחזור ליהדותו. היעדר העיסוק בטקסי שיבה ליהדות במקורות מתקופה זו אינו נובע מהיעדר אפשרות מעשית לכך. תעודות לא מעטות מגניזות קהיר מלמדות שאפשרות זו הייתה קיימת, וודאי שלא הייתה תיאורטית יותר מאפשרות השיבה ליהדות באירופה הנוצרית באותה תקופה. נראה אפוא כי היעדר האזכור של טקסי שיבה ליהדות מלמד בפשטות כי לא היה טקס ייחודי למומרים השבים ליהדותם. גישה זו תואמת את הגישה ההלכתית המרכזית בספרות הגאונים.⁶⁶ נקל לראות את ההבדל בין גישה מקילה זו לחזרת מומרים ליהדות והעיסוק המועט בסוגיה בארצות האסלאם בימי הביניים ובין העיסוק הנמרץ, המייצג גישה הולכת ומחמירה בעניין זה, במקורות אשכנזיים למן המאה השתים עשרה ואילך.⁶⁷ הפער בין הגישה שהמומר היה יהודי ונשאר יהודי ולכן טקס חזרתו ליהדות צריך להיות מינימלי – אם בכלל יש צורך בטקס כזה – ובין הגישה המגביה את החומות בין המומרים לחברי הקהילה היהודית, בולט בייחוד כאשר בוחנים אותו לאור המנהג של גילוח השיער וגזיזת הציפורניים.

היעדרו של טקס חזרת מומרים ליהדות בארצות האסלאם בולט לא רק מתוך ההשוואה לנוהג בעניין זה בקהילות היהודיות באירופה הנוצרית באותה תקופה אלא גם מתוך ההשוואה לקהילות דתיות אחרות במזרח התיכון המוסלמי. בנצרות הקופטית מתועד בכתובים טקס המכונה טקס הכד, טקס שאפשר שיבה לחיק הכנסייה הקופטית לאחר מעבר לדת אחרת. הטקס כלל תפילות

66 ראו למשל את הצעתו של טוביה בן משה לבתו, שגדלה אצל אימה המומרת, לחזור אליו ואל חיק היהדות: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Or 1080 J 21; פורסם ותורגם: מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), ב, תל אביב תשמ"ג, תעודה 293. וראו את ההאשמה שר' יהודה הלוי ניסה לשכנע יהודי שהתאסלם כי יצטרף אליו ויחזור ליהדותו בארץ ישראל הצלבנית: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 13 J 14.1; פורסם ותורגם: מ' פרנקל, 'האזהבים והנדיבים': עילית מנהיגה בקרב יהודי אלכסנדריה בימי הביניים, ירושלים תשס"ז, תעודה 62; ראו מסמך זה גם אצל: ש"ד גויטיין ומ"ע פרידמן, ספר הודו, ד (ב): חלפון הסוחר המשכיל והנוסע הגדול, ירושלים תשע"ג, תעודה ח 81; וראו עוד על אותו מקרה: כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Or 1080 J 258; פורסם ותורגם: פרנקל, האזהבים והנדיבים (שם), תעודה 99; וראו את תרגום החלק הרלוונטי ודיון מקיף בפרשה אצל: ש"ד גויטיין ומ"ע פרידמן, ספר הודו, ד (א): חלפון ויהודה הלוי: לקורותיהם של סוחר משכיל ומשורר דגול, ירושלים תשע"ג, עמ' 320–329. על מקרים נוספים המתועדים בתעודות מן הגניזה וכן דיון בשאלת שיבת מומרים ליהדותם לפי מקורות אלו עיינו: יגור, זהות דתית (לעיל הערה 34), עמ' 193–200.

67 ראו למשל: קנרפוגל, עמדות משתנות (לעיל הערה 3); הנ"ל, אחים מרחוק (לעיל הערה 4); שצמילר, מומרים ומתייהדים (לעיל הערה 4); פראם, תפיסה וקבלה (לעיל הערה 4); S. Goldin, *Apostasy and Jewish Identity in High Middle Ages Northern Europe: 'Are You Still My Brother?'*, Manchester 2014, pp. 115–124; R. Furst, 'Captivity, Conversion and Communal Identity: Sexual Angst and Religious Crisis in Frankfurt, 1241', *Jewish History*, 22 (2008), pp. 179–221. וראו את ההסבר ההיסטורי שנתן פרי לגלגוליהן של תשובות רב נטרונאי גאון ורבנו גרושום מאור הגולה בעניין כוהן שנשתמד ולהחמרה בגישה כלפי המומרים באירופה הנוצרית מן המאה השלוש עשרה ואילך: פרי, מסורת ושינוי (לעיל הערה 2), עמ' 173–179, 185–192.

שעיקרן התנערות של המומר מחטאיו ובקשתו לחסות בצל האל והכנסייה, ולאחר מכן היטהרות במים שנמזגו מכד באופן המזכיר טבילה אך אינו נחשב טבילה שנייה. טקס זה מוכר מכתב יד משלהי המאה הארבע עשרה, תקופה שרבו בה מקרי המרת הדת של קופטים, לעיתים בכפייה, ואולם סביר שתבנית הטקס גובשה עוד לפני כן.⁶⁸

גם בכנסייה האורתודוקסית הביזנטית מתועד טקס שאפשר שיבה של מאמינים שהתאסלמו לכנסייה, וכן מתועדים טקסים דומים לשיבת מאמינים שהתגיירו או שעברו לזרמים אחרים בנצרות. טקסים אלו ידועים לפחות למן המאה השיעית, ונזכרו במהלך מאות השנים שלאחר מכן. במסגרת טקס השיבה לנצרות המומר צם והתענה, התוודה בכנסייה על חטאיו, והתכחש לעיקרי הדת שאליה המיר, בעודו עומד בפני כומר הלווה במערכת המלאה של בגדי הכהונה; לאחר מכן הוא עבר תקופת חניכה, ורק בסיומה נטבל ושב לכנסייה.⁶⁹ באסכולות ההלכה המוסלמיות הקלסיות יש גישות שונות כלפי מוסלמים שהמירו את דתם וביקשו לשוב לאסלאם. רבים מחכמי ההלכה המוסלמים אפשרו תקופת המתנה כלשהי או חייבו אותה, ובתקופה זו הוצע למוסלמי שכפר באסלאם להצהיר על שיבה לדת זו, ולא – יוצא להורג.⁷⁰

אם כן היהודים שחיו בארצות האסלאם הכירו ממציאיות חיהם המרות דת של יהודים וכן ניסיונות של חלק מאותם מומרים לחזור ליהדותם. אף על פי כן לא התגבש בקהילותיהם טקס מחייב לציון שיבת מומרים ליהדותם. החזרה ליהדות התמצתה ככל הנראה בעצם השיבה לקהילה היהודית ובקיום המצוות, לעיתים לאחר שהחזרו ליהדות עבר לגור במקום חדש. העובדה שלא גובש טקס שיבה ליהדות בולטת ביותר לא רק על רקע המציאות המשוערת של חזרת מומרים ליהדותם אלא גם על רקע גיבוש טקסי שיבה בחלק מהדתות שהתקיימו סביב הקהילות היהודיות במזרח התיכון.

אי הנחת של חלק מחברי הקהילות היהודיות לנוכח שילובם של המומרים החוזרים בחיי

68 על טקס זה, שנודע במחקר בעיקר בשמו האנגלי, 'rite of the jar', ראו: L. S. B. MacCoull, 'The Rite of the Jar: Apostasy and Reconciliation in the Medieval Coptic Orthodox Church', D. Wolfthal (ed.), *Peace and Negotiation: Strategies for Coexistence in the Middle Ages and the Renaissance*, Turnhout 2000, pp. 145–162. על כתבי היד השונים ראו: M. N. Swanson, 'The rite of the jar', D. Thomas and A. Mallett (eds.), *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, V: 1350–1500, Leiden 2013, pp. 179–181. על הטקס ועל רקעו החברתי וההיסטורי במצרים במאה הארבע עשרה ראו: T. el-Leithy, 'Coptic Culture and Conversion in Medieval Egypt, 1293–1524 A.D.', Ph.D. dissertation, Princeton, 2005, pp. 137–138, 132–134, עמ' 137–138.

69 D. J. Sahas, 'Ritual of Conversion from Islam to the Byzantine Church', *Greek Orthodox Theological Review*, 36 (1991), pp. 57–69.

70 Y. Friedmann, *Tolerance and Coercion in Islam: Interfaith Relations in the Muslim Tradition*, New York 2003, pp. 127–135. לדיון המשווה בין גישותיהם של חכמי הלכה יהודים, מוסלמים ונוצרים במזרח התיכון בעניין אופן שיבתם של מומרים לדתם המקורית ראו: U. Simonsohn, "'Halting Between Two Opinions": Conversion and Apostasy in Early Islam', *Medieval Encounters*, 19 (2013), pp. 342–370.

הקהילה והיעדרו של טקס שיסמן בבירור את הגבולות שנחצו ניכרת בשאלות שנשלחו לגאונים. השואלים הציגו מגוון דרכים – וידוי, מלקות, טבילה, מילה שנייה – לסמן את החזרה ליהדות או מגבלות שיוטלו על המומרים לאחר חזרתם. כאמור הגאונים צמצמו מאוד אפשרויות אלו. מן המאה האחת עשרה ואילך איננו מוצאים תיעוד למתחים ולבטים אלה בארצות האסלאם, עד ראשית העת החדשה.

ו. סיכום

במאמר זה התחקיתי אחר מקורו וגלגוליו של מנהג שנודע במחקר בהקשר של שיבת מומרים ליהדותם באירופה הנוצרית בשלהי ימי הביניים. מנהג זה כלל גילוח של שער הראש וגזיזת הציפורניים. מקורו של המנהג בהלכות גיור מן המאה השמינית, והוא נזכר במגוון חיבורים מתקופת הגאונים שנכתבו בשפות וסוגות שונות, ושנפוצו במעגלי השפעה שונים. אזכוריו הראשונים של המנהג נמצאים בחיבורים בבליים – הן בקודקסים ההלכתיים הראשונים הן בתשובות רב נטרונאי גאון – ומשם הם התגלגלו לחיבורים שנערכו במרחב הארץ ישראלי והביזנטי.

המנהג נזכר אף ב'ספר המצוות' של ענן בן דוד, עובדה המלמדת על תפוצתו הרחבה או למצער על ההכרה הטקסטואלית הרחבה שלו. המסורת המוסלמית מן המאה השמינית שהובאה לעיל באשר לטקס הנדרש לשבויה לא מוסלמית שלוחם מוסלמי חשק בה, מסורת המקבילה בזמן ובמקום לאזכורים הראשונים של המנהג במקורות יהודיים, מלמדת על חשיבה דומה גם במעגלים מוסלמיים ופותחת פתח להשערה שיש למנהג יסוד משותף בין-דתי.

מתוך בחינת האזכורים של מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים בספרות ההלכתית הפרסקרפטיבית עולה שאלת יישומו בפועל. תשובתו של רב נטרונאי גאון, שהמנהג נזכר בה במפורש בעניין מתגיירים, עשויה לרמוז על התשובה על שאלה זו.⁷¹ מאחר שלספרות השו"ת אופי מעשי, ניתן להניח כי אכן היה נהוג לגלח את השיער ולגזוז את הציפורניים בטקס הגיור. אזכור דין יפת תואר בשאלה על שפחה נוכרייה בשו"ת הרמב"ם עשוי להעיד אף הוא כי המנהג היה ידוע לכותבי השאלה ואולי היה חלק משגרת חייהם.⁷² העדות המשמעותית ביותר לקיומו של המנהג בפועל בטקסי גיור היא המעשה מן הגניזה המתאר גילוח שיער וגזיזת ציפורניים כחלק מהליך הגיור של שתי אחיות נוצריות.⁷³

הנימוק למנהג אינו נזכר במקורות מתקופה זו, ואולם ההיגיון האנתרופולוגי שלו ברור – זהו טקס מעבר שהוסיף לטקס הגיור החז"לי הקלסי ממד של נראות, מבנה ברור והתאמה בין

71 תשובות רב נטרונאי גאון, סימן רנט (לעיל הערה 19).

72 שו"ת הרמב"ם, סימן ריא (לעיל הערה 52).

73 פרידמן, ריבוי נשים (לעיל הערה 29), עמ' 335–339.

שלבי הטקס לגברים ולנשים. את ההיגיון האנושי הזה יצקו המקורות שבפנינו לתבנית שהייתה מוכרת להם מכתבי הקודש – גילוח השיער וגזיזת הציפורניים של אשת יפת תואר, באופן שהתפרש אצל חז"ל כטקס גיור.⁷⁴ האסוציאציות של טומאת עבודה זרה והצורך להיטהר ממנה אינן נזכרות בקשר למנהג זה בארצות האסלאם, אך הן עולות בהקשר היסטורי אחר – באירופה הנוצרית בימי הביניים המאוחרים. ההקשר התרבותי השונה הוביל חלק מן הכותבים האירופים לציין אסמכתא כתובה אחרת למנהג – גילוח הלויים והמצורעים.

לכאורה מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים מתואר במקורות הגאונים כחובה של כלל המתגיירים, נשים וגברים כאחד. עם זאת ייתכן שמתחת לפני השטח עדיין רחשה מטרתו המקורית של המנהג – להסדיר מבחינה הלכתית את יחסיהם של גברים יהודים עם נשים לא יהודיות הכפופות להם, ושהן מושא תשוקתם. ביטוי לכך ניתן לראות בעיקר בשאלה שהופנתה לרמב"ם, ושמוספר בה על גבר יהודי שנחשד בקיום יחסי מין עם אישה לא יהודייה הנתונה למרותו. ההיבט המגדרי של המנהג בולט במקורות נוספים, כגון המעשה מן הגניזה העוסק באחיות, ושמוספר בו כי אחד מן הגברים שגיירו אותן ביקש לשאת אחת מהן לאישה. היבט זה ניכר גם במקורות מתקופה מאוחרת יותר.

ואכן התמונה המצטיירת של טקס גיור בעל סממנים פיזיים הנראים פומבית, טקס שיש בו היבט מגדרי ולו גם מרומז, עולה בקנה אחד עם הידוע לנו מספרות השו"ת ומתעודות מגניזת קהיר על המקרים הרבים של גברים יהודים שקיימו יחסי מין עם שפחות לא יהודיות או נחשדו בכך.⁷⁵ האזכורים הרבים של מקרים כאלה שהתרחשו בקהילות יהודיות מלמדים הן על קיומם של מגעים אלו במציאות היום-יום הן על ההתנגדות שעוררו בקרב חלק מחברי הקהילה. מכאן מובן גם הצורך לסמן ביתר ברור ובפומבי את המעבר מזהות לא יהודית לזהות יהודית, בייחוד כאשר המעבר נעשה בהקשר של אדנות ועל רקע חשד למגע מיני אסור.

מגוון ההקשרים החברתיים שבהם נזכר המנהג חושפים את מעברי הזהות שנתפסו כחשובים יותר מאחרים להגדרת זהות הקהילה וגבולותיה או כטעונים יותר, ולפיכך הצריכו סימון בעל נראות פיזית ופומבית בולטת יותר מהסימון שהיה קיים במערכת ההלכתית הקלסית. נראה כי סוגיה שהעסיקה את הקהילות היהודיות במזרח התיכון המוסלמי בימי הביניים, ושהצריכה טקס מעבר כזה, הייתה הכניסה לקהילה היהודית בכלל וכניסתן של שפחות לקהילה זו בפרט, בייחוד בהקשר של הסדרת יחסי אישות. המענה על צורך זה ניתן בטקס שכלל מאפיינים

74 שם, עמ' 338, הערה 11.

75 ראו לדוגמה את המקרים הנדונים שם, עמ' 291–332. וכן ראו: M. Frenkel, 'Slavery in Medieval Jewish Society under Islam: A Gendered Perspective', M. Morgenstern, C. Boudignon and C. Tietz (eds.), *Maennlich und weiblich schuf Er sie*, Göttingen 2011, pp. 249–259 ועיינו גם בשתי עבודות דוקטור מהשנים האחרונות שעסקו בנושא בהרחבה: C. Perry, 'The Daily Life of Slaves and the Global Reach of Slavery in Medieval Egypt, 969–1250 CE', Ph.D. dissertation, Emory University, 2014, בעיקר עמ' 106–135; יגור, זהות דתית (לעיל הערה 34), בעיקר עמ' 101–131.

חזותיים פומביים, ביצירת תקופת מעבר מובהקת, ובאופן שהדהדו בו תכנים מקראיים וחז"ליים העוסקים בהסדרת יחסים אלה כחלק מטקס גיור ייחודי.

אימוצו של מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים באירופה הנוצרית למן המאה השלוש עשרה בהקשר חברתי חדש של סימון שיבתם של מומרים ליהדות, מצביע על הצורך של הקהילות היהודיות באזור זה ובתקופה זו להגדיר בבירור את הזהות הדתית ואת השיוך הקהילתי ולהדגיש ליהודים המומרים את משמעויות המעבר בין זהויות. הצורך בטקס בעל פן חזותי בולט במיוחד על רקע היעדר החיוב ההלכתי לכך במקורות קדומים ועל רקע היעדר עדויות לקיומו של טקס כלשהו לציון חזרת מומרים ליהדותם בארצות האסלאם, לא כל שכן טקס פומבי בעל סממנים פיזיים.

גלגוליו של מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים כחלק מטקס מעבר יהודי הם דוגמה נאה להעברת ידע לאורך דורות ועל פני אזורים נרחבים. אבני הבניין הריטואליות היו קיימות הן בארצות האסלאם הן באירופה הנוצרית, ונראה שמנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים התקיים בפועל בשני אזורים אלו. ואולם במקומות שונים ובתקופות שונות נטענו המעשים הללו במשמעויות חדשות וקיבלו דגשים חדשים, שנבעו ממצאיאות שונה ומחששות שונים של הקהילות היהודיות. מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים התחדש פעמיים: בתקופת הגאונים במזרח התיכון המוסלמי הוא היה לחלק מטקס הגיור, ובימי הביניים באירופה הנוצרית הוא נכלל בטקס שיבת מומרים ליהדות. בחינה של המנהג כיחידה טקסית שלמה העומדת בפני עצמה והרחבת נקודת המבט המחקרית באמצעות ההשוואה הכפולה – מזרח מול מערב, גיור מול שיבת מומרים ליהדות – אפשרו לזהות מקורות, גלגולים ושינויי משמעות שלו שעד עתה לא זכו לתשומת לב מספקת במחקר.

נספח

קטע מן החיבור 'הלכות פסוקות' מן הגניזה

1. נוסח המקור בארמית ובגרסתו בערבית־יהודית

הקטע המוצג כאן נמצא בכ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים ENA 2630.2.⁷⁶ הוא כולל דף יחיד, עשוי קלף וכתוב משני צדדיו. עמוד ב (verso) הוא הראשון, והמשך הטקסט מופיע בעמוד א (recto). החלק הימני העליון בעמוד הראשון חתוך. הכתב מזרחי מרובע, ועל פי הערכתה של ד"ר עדנה אנגל, נראה שהוא מן המאה העשירית או האחת עשרה. בתחילת עמוד ב מופיעות שבע שורות שהן התרגום של קטע קודם לערבית־יהודית. רק החלק השמאלי של שורות אלו שרד. לאחר מכן מפריד רווח ניכר בין הטקסט בערבית־יהודית ובין קטע הטקסט הבא, הכתוב בערבית מעורבת בארמית. השורות הראשונות בו קטועות בראשיתן. הינה הנוסח המוהדר של קטע זה:

1. [וגר אף על גב דמהיל בארמיותיה צריך
2. [בריא אין מ] [צריך שלושה שיעמדו על⁷⁷
3. מקצת] מצות קלות ומקצת מצות [ח]מורות וגוזזין מצפורניו של
4. [צריכין לראות וכשהו [כך!] טובל וכשעולה מברך ברוך אשר קדשנו
5. במצותיו וציונו על הטב]ילה וכן עבד משוחרר וכן עבדא ואמתא דזבנין להון מגוים
6. מעיקארה [כך!] אתו תלתה ואמרין להו מצות דמחיבי בהון ומטבלין יתהון ואמתא
7. אתיא אתתא ועלא בחדה לבית הטבילה וכד סלקא מברכא וכל חיבי טבילות
8. ברישא טבלין והדר מברכין דתנן טבל ועלה בעליתו אומר ברוך אשר קד' במצותיו
9. וצונו על הטבילה וכל דבר שחוצץ בטבילה חוצץ בגר ובעבד משחרר ובנדה
10. ואן כאן אלדכיל מכתון פאל ואגב אן ינקט מנה דם ברית וקת דכולה ויגב
11. אן יערף אלדכיל בעץ' וצאיא אלאמר ואלנהי אלכפאף ואלתקאל לא כלהא
12. חתי יתדרג פאדא קבולהא עליה וכתנוה ויחלקון שעה כלה ויאכדון מן
13. לחיתה ומן שארבה ויקלמון אט'פארה פאדא אסתרחת כתאנתה גמסוה
14. פי מא מגתמע מן מא מטר או פי מא נביע או גארי פאדא פעל דלך
15. פקד צאר נט'יר ישראל ופי וקת אגתמאסהמא יגב אן ישרפון עליהמא
16. תלתה מן ישראל פפי צעוד אלמגתמס יגב אן יברך על הטבילה כמא

76 כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים, ENA 2630.2. מתואר אצל: דנציג, מבוא (לעיל הערה 14), עמ' 631, כ"י ט, 3, וכן ראו: נ' דנציג, קטלוג שרידי הלכה ומדרש מגניזת קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 85.

77 מכאן ועד שורה 5 הנוסח העברי בא במקום הנוסח הארמי שב'הלכות פסוקות' וב'הלכות גדולות'. ראו בעניין זה: דנציג, מבוא (שם), עמ' 584, הערה 272.

עמוד א:

1. משרוח ואי' [י] שתרי עבד או אמא יגב ע]
2. ויכתן עבד וילומהם [ ] פי אלמא וישרפון תלתא מ]ן ישראל?
3. עבד ותכון מע אלמא אמראה תחצור אגתמאסאה]
4. גר שטבל לשם קריו ושפחה שטבלה לשם נדתה על]תה להם טבילה

2. תרגום החלק הרלוונטי מגרסתו הערבית-יהודית לעברית

10. ואם היה הגר⁷⁸ נימול חובה להטיף ממנו דם ברית בעת גיורו, ויש
11. ליידע את הגר מקצת הציוויים לחיוב ולאיסור,⁷⁹ הקלים והחמורים, לא כולם,
12. כדי שיתרגל בהדרגה. וכאשר יקבל עליו – מלים אותו, ומגלחים כל שעריו, וגוזזים
13. מזקנו ומשפמו, וקוצצים את ציפורניו. וכאשר תחלים מילתו, טובלים אותו
14. במים שנאספו ממי גשם או מים נובעים או זורמים.⁸⁰ וכאשר יעשה זאת,
15. הוא נהפך לאחד מישראל. ובעת טבילתם⁸¹ חובה שיפקחו עליהם
16. שלושה מישראל. וכאשר יעלה הטובל, חובה שיברך על הטבילה כמו

עמוד א:

1. שמבואר.

ד"ר משה יגור, ביה"ס להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ, אוניברסיטת תל אביב, רמת אביב, ת"ד 39040,

תל אביב 6997801

mosheyagur@gmail.com

- 78 'דכיל' – מילולית: הנכנס, אך מקובל במשמעות: גר. ראו: י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 207.
- 79 במקור בערבית-יהודית: 'אלאמר ואלנהי', מן הציווי הקוראני 'אלאמר באלמערוף ואלנהי ען אלמנכר', לחייב את הרצוי ולהימנע מן המגונה. חובה זו, המוטלת על כל מאמין, נזכרת גם בכתבי גניזה העוסקים בתפקידם של מנהיגי הקהילה. ראו: ש"ד גויטיין, היישוב בארץ ישראל בראשית האסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תש"ם, עמ' 58, 110.
- 80 אפשר לראות בתיאור המפורט של הדרישות הטכניות לטבילה במקווה עדות נוספת להיכרות החלקית ביותר של יהודי המזרח התיכון בראשית האסלאם את מנהגי הטבילה במקווה. ראו בעניין זה: E. Krakowski, 'Maimonides' Menstrual Reform in Egypt', *JQR*, 110 (2020), pp. 245–289
- 81 בערבית-יהודית: 'טבילת שניהם', וכן: 'על שניהם', בצורת זוגי. אולי הכוונה לגבר ולאשה כאחד ואולי לגר ולעבד כאחד.

גילוח השיער וגזיזת הציפורניים: מקורותיו של טקס מעבר ייחודי וגלגוליו בין מזרח למערב

מאת

משה יגור

מאמר זה עוסק במקורו ובגלגוליו של טקס מעבר ייחודי בקהילות יהודיות בימי הביניים: גילוח השיער וגזיזת הציפורניים. חוקרים כבר דנו במנהג זה באשר למומרים בקהילות היהודיות באירופה הנוצרית בימי הביניים ובראשית העת החדשה, אולם קיומו של מנהג זהה לחלוטין לגרים במקורות מגוונים מתקופת הגאונים בארצות האסלאם לא נדון עד כה במחקר. במרכזו של מאמר זה ניתוח של מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים כיחידה טקסית שלמה. במאמר מוצגים המקורות מתקופת הגאונים המזכירים מנהג זה למתגיירים ומתגיירות, חיוב דומה ב'ספר המצוות' של ענן בן דוד ואף מקור מוסלמי בן התקופה המחייב לקיים מנהג זה לשבויות שאדוניהן חושקים בהן. בנספח למאמר מוהדר קטע מהחיבור 'הלכות פסוקות' שנמצא בגניזה בתרגום ערבי ייחודי ובו הרחבה מפורטת של המנהג. לטענת מחבר המאמר המנהג מבוסס על הציווי המקראי באשר לאשת יפת תואר אשר גבר ישראלי חושק בה בשבייה. לעומת ההיגיון המגדרי הברור של הציווי המקראי המקורי, אשר נועד להסדיר יחסי מין עם נשים נוכריות במצב מסוים, במקורות הגאונים התגלגל המנהג לכדי חלק מטקס הגיור, כמנהג התקף למתגיירים מרצון, גברים ונשים כאחד. המנהג ענה על הצורך לסמן באופן ברור, פיזי ונראה לעין, את המעבר מזהות נוכרית לזהות יהודית, וליצור בתהליך זה שלבים ברורים, התקפים לגברים ולנשים כאחד, שלא כבטקס הגיור החז"לי. עם זאת לנוכח ריבוי האזכורים המפורשים של קיום מנהג זה לנשים, בעיקר בהקשרים של שליטה, כגון עבדות, ושל מגע מיני, נראה כי הרציונל המגדרי נותר רלוונטי, אף אם לא באופן מוצהר. בחינה של התפקידים החברתיים של מנהג גילוח השיער וגזיזת הציפורניים במזרח התיכון המוסלמי, בהשוואה לתפקידיו ומשמעויותיו באירופה הנוצרית בימי הביניים המאוחרים, מאפשרת הבנה של סוגיות שהעסיקו את הקהילות היהודיות בארצות האסלאם בהקשרים של זהות דתית והמרת דת, פיקוח ושליטה על נסיבות חציית גבולות הקהילה ואפשרות שיבתם של מומרים.

ד"ר משה יגור, ביה"ס להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ, אוניברסיטת תל אביב, רמת אביב, ת"ד 39040,
תל אביב 6997801
mosheyagur@gmail.com

ABSTRACT

SHAVING HAIR AND PARING NAILS:
THE ORIGINS AND TRANSMUTATIONS OF A UNIQUE RITE OF PASSAGE
IN MEDIEVAL JUDAISM

Moshe Yagur

Scholars have already discussed the custom of shaving hair and paring nails in the Jewish communities of Christian Europe, during the Middle Ages and the Early-Modern Period. However, an identical custom in the laws of conversion (*giyyūr*) in Geonic literature from the early-Muslim period, has mostly evaded scholarly attention.

This article surveys Geonic sources which mandate this custom to proselytes, both male and female. The same is required by Anan Ben David, who came to be considered as the founder of Karaism. An early Islamic tradition from the same period mandates the custom for female captives of Muslim warriors. In the appendix, a heretofore unpublished Geniza manuscript of the Geonic composition *halakhōt pesuqōt*, which includes a tri-lingual – Hebrew, Aramaic, and Judaeo-Arabic – discussion of this custom, is transcribed and translated.

The author argues that this custom originates in the biblical commandment concerning a ‘beautiful female captive’ desired by an Israelite warrior. However, while the biblical custom is gender-based and details the procedure by which sexual desires towards non-Israelite subordinate women can be regulated, in the Geonic sources the custom of shaving hair and paring nails becomes a requirement for male and female proselytes. This custom gave the classical rabbinic ceremony of conversion a physical and visible aspect, giving the ceremony a more stable structure. However, the original gendered logic of the custom persisted, as can be concluded from its mention mostly in contexts of domination, slavery, concubinage, and illicit sexual relations, or suspicion thereof.

Analyzing the social meanings of this custom in the early-Medieval Islamic Middle East, with an eye to its transmutations in Late-Medieval Christian Europe, provides a better understanding of the issues that were most important to the Jewish communities of medieval Islam, concerning religious identity, communal norms and ways by which socio-religious boundaries could be crossed and re-crossed.